

ΟΙ ΕΛΛΗΝΕΣ ΣΤΗ ΜΑΥΡΗ ΘΑΛΑΣΣΑ

ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ ὡς τὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰῶνα

Μαριάννα Κορομηλᾶ

Συμμετέχουν μὲ ἄρθρα

Ἄλεξάντερ Ἀλεξίτζε ~ Ὅτάρ Λορντσιπανίτζε
Ἄννα Μπαλλιάν ~ Λουίζα Πολυχρονίδου-Λουκοπούλου
Πέτρος Ν. Πρωτονοτάριος

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ «ΠΑΝΟΡΑΜΑ»

ΑΘΗΝΑ 2001

Περιεχόμενα

ΕΙΣΑΓΩΓΗ Ἐκδόσεις ἀπὸ τὴν πρώτη στὴ δεύτερη ἔκδοση, ἄνοιξη 1991-φθινόπωρο 2001	10
ΠΡΟΛΟΓΟΣ Ἡ κόψη τῶν μυκηναϊκῶν σπαθιῶν καὶ ἡ ἐπιμονὴ τῶν καθαγιασμένων τοπωνυμίων	15
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ Ὁ Ἄξενος Πόντος	17-51
Ὁ Ἄξενος Πόντος τῶν Ἄθλων 28 ~ Μῦθοι, τοπογραφία καὶ ἀρχαιολογικὴ τεκμηρίωση 34 ~ Βόρεια τῆς Καλιάρκας 49	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ Ἡ Προποντίδα ἢ Θάλασσα τοῦ Μαρμαρᾶ	53-74
Βυζάντιον-Κωνσταντινούπολις: τοπογραφία τοῦ εὐρύτερου χώρου	66
Ἡ διφυῆς καὶ δισπύστατη Κωνσταντίνου πόλις 73	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ Ὁ πολυώνυμος θρακικὸς Βόσπορος	75-81
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ Ὁ Εὐξείνιος Πόντος	83-314
Ὁ ποταμὸς Δούναβης: τὸ ὄροσσημο	93
Ὁ ἱερὸς Ἴστρος καὶ ἡ μακρινὴ Ἴστρια 102	
Ἀπὸ τὸν Ἴστρο-Δούναβη μέχρι τὸν Βόσπορο	109
Ταξιθεύοντας στὸν εὐξεινοποντιακὸ ὀρίζοντα τῶν θρακικῶν παραλίων 112 ~ Καταπονημένες πολιτείες, φθαρτὰ ὑλικά καὶ ἀντοχὲς τῆς μνήμης: Ἀπολλωνία-Σωζόπολις καὶ Μεσημβρία 124 ~ Ἀγγιᾶλη, Ἀγγιάλος καὶ Ἀχελῷ: ἡ πυρπολημένη πολιτεία 146 ~ Ἡ διεΐσδυση στὸ ἐσωτερικὸ τῆς Θράκης καὶ ἡ ἀπαρχὴ τοῦ ἐξελληνισμοῦ τῶν ἀρχαίων Θρακῶν 148 ~ Ὁ Ἀλέξανδρος στὸν Δούναβη, ἄνοιξη τοῦ 335 π.Χ. 151 ~ Ἡ ἰωνικὴ Τόμις, βυζαντινὴ Κωνσταντία καὶ Κωνσταντινιανὰ (σύγχρονη Κωνσταντζα) 157 ~ Ἡ πρωτοβυζαντινὴ Διοίκησις Θράκης 163 ~ Τὸ βυζαντινὸ σύνορο καὶ ἡ ἄμυνα στὸν παρευξείνιο Δούναβη 164	
Οἱ σκοτεινοὶ αἰῶνες	166
Καὶ ἡ Μικρὰ Σκυθία; 172 ~ Οἱ Βυζαντινοὶ ἐπιστρέφουν στὸν Δούναβη 173	
Ἀπὸ τίς ἐκβολὲς τοῦ Δούναβη ὡς τὰ ριζοβούνια τοῦ Καυκάσου	176
Στὶς ἀνώνεμες καὶ πολυσύχναστες ἐρημιές τῆς σκυθικῆς στέπας 179 ~ Ὀλβία, ἡ τρισευτυχισμένη πόλις τοῦ Βορρᾶ 195 ~ Ἡ Χερσόνησος τῆς Κριμαίας 211 ~ Ὁ Κιμμέριος Βόσπορος, τὸ Παντικιάπαιον καὶ ἡ βοσπορινὴ «πολυνησία»: τὰ στενὰ τοῦ Κέρτς 216 ~ Ἡ θάλασσα τοῦ Ἀζόφ 224 ~ Ἡ βυζαντινὴ Χερσὼν 231	
Τὰ ὄρεινὰ τείχη τοῦ Νότου: ὁ Πόντος	243
Ἐκατὸ ποντιακὲς γενιὲς καὶ τρεῖς προσφυγικὲς 247 ~ Τραπεζούντα 253 ~ Ἄγιος Θεόδωρος Γαβρᾶς 263 ~ Ἡ Αὐτοκρατορία τῶν Μεγάλων Κομνηνῶν τῆς Τραπεζούντας: 1203/4-1461 264	
Ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τοῦ Εὐξείνιου Πόντου: ὁ Καύκασος	284
OTAR LORDKIPANIDZE, Οἱ Ἕλληνες στὴν Κολχίδα (μετάφραση ἀπὸ τὰ ἀγγλικά Ἰωάννα Φωκᾶ)	288
Τὸ Βασίλειο τοῦ Πόντου ἢ Βασίλειο τῶν Μιθριδατῶν 296 ~ Οἱ Ρωμαῖοι στὴν Κολχίδα 297 ~ Ἡ Ὁρθόδοξη καὶ φίλη Γεωργία 299	
ALEXANDER ALEXIDZE, Μάρθα-Μαρία: μιὰ ἐξέχουσα φυσιογνωμία στὴν ἱστορία τοῦ βυζαντινοῦ καὶ γεωργιανοῦ πολιτισμοῦ (μετάφραση ἀπὸ τὰ γαλλικά Ἰωάννα Πετροπούλου)	306

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ 'Η Μαύρη Θάλασσα (1453-1829)	315-370
'Η Κωνσταντινούπολη 319 ~ 'Η Βλαχία και Μολδαβία 330 ~ «Τὸ Βυζάντιο μετὰ τὸ Βυζάντιο» 331 ~ 'Απὸ τὴν 'Ηγεμονία τῆς Μολδαβίας ἕως τῆς Ποντικῆς 'Αλπεις 335	
ANNA ΜΠΑΛΙΑΝ, 'Αργυρούπολη-Gümüşhane	339
'Η ξενιτιά 350 ~ Σὰν τὰ διαβατικάρινα πουλιὰ 359 ~ 'Η 'Ελλάδα τοῦ 'Ιώσηρου καὶ ἡ «πατρίδα» τῆς Σμαράγδας 365 ~ Superbia Graecorum καὶ ἡ 'Ελληνικὴ 'Ιδέα, ρωσικὴ ἐπέκταση καὶ τὸ «εὐξεινοποντιακὸ» ὄνειρο τῆς Τσαρίνας 367	
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΕΚΤΟ Τὸ Χρυσόμαλλο Δέρασ	371-418
'Ανατολικὸ Ζήτημα καὶ «Τανζιμάτ» (1839-1878), πληθυσμιακὲς ἀλλοιώσεις καὶ δημογραφικὲς ἀνακατατάξεις 382 ~ 'Η ἀνέλιξη τοῦ μαυροθαλασσίτικου 'Ελληνισμοῦ 386 ~ Κοινοτικὴ καὶ συντεχνιακὴ ὀργάνωση 387	
ΛΟΥΪΖΑ ΠΟΛΥΧΡΟΝΙΔΟΥ-ΛΟΥΚΟΠΟΥΛΟΥ, 'Αρχαιότητες καὶ ἀρχαιολογία στὰ θρακικὰ παράλια τῆς Προποντίδας	396
'Η παιδεία τῆς Ρωμοσύνης ὑπὸ τὴ σκέπη, τὴν καθοδήγηση καὶ τὴν ἐποπτεία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου 399 ~ Τὸ ἀπαύγασμα τοῦ εὐξεινοποντιακοῦ κόσμου 407 ~ Τὸ ρωσικὸ Κυβερνεῖο τοῦ Κάρος (1878-1918) καὶ οἱ 75.000 Πόντιοι Καρσλῆδες 410 ~ 'Ο 'Αξενος Πόντος 412	
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ Ι	
ΠΕΤΡΟΣ Ν. ΠΡΩΤΟΝΟΤΑΡΙΟΣ, 'Η Νομισματοκοπία τῆς Αὐτοκρατορίας τῆς Τραπεζοῦντος .	420
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ ΙΙ	
'Η παραδουνάβια Βραΐλα	427
ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ ΤΗΣ ΠΡΩΤΗΣ ΕΚΔΟΣΗΣ	436
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	438
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ ΧΑΡΤΩΝ	440
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ	441
ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ	465

Χάρτης 1, σ. 8-9: 'Ο Εὐξενος Πόντος καὶ ἡ Μαιώτις ('Αζοφικὴ). Σημειώνεται καὶ «ἡ νῆσος τοῦ 'Αχιλλῆα ἢ νῆσος Λεύκη, τῆς ὁποίας ἡ ὑπαρξὴ εἶναι ἀμφισβητήσιμη», ὅπως διευκρινίζει ὁ συντάκτης τοῦ 1781.

Ταξιδεύοντας στον ευξεινοποντιακό ορίζοντα των θρακικών παραλίων

Δύσκολα μπορεί να παρακολουθήσει κανείς την ιστορική εξέλιξη του δυτικού Εύξεινου, αν δεν τοποθετήσει αυτή την παραθαλάσσια λουρίδα της ανατολικής Βαλκανικής στο ευρύτερο γεωπολιτικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει και αν προφασιστεί πώς δεν γνωρίζει ότι τα Βαλκάνια είναι το πιο τραχύ κομμάτι της ευρωπαϊκής ηπείρου. Και ακόμα δυσκολότερα μπορεί να ταξιδέψει στον μουντό ευξεινοποντιακό ορίζοντα, για να αναζητήσει τις παλαιές ελληνικές πόλεις, αν δεν έμαθε να αναγνωρίζει πίσω από τα όρατα σημάδια την άγωνία του τόπου, τη συνθλιβή της ιστορίας, την έμμονή της γεωγραφίας, τις διαδρομές της μνήμης.

Ἡ Εὐξεινοποντιακὴ Θράκη εἶναι μιὰ ἀδρανὴς ἱστορικὴ ἐνότητα, ποὺ ἔχασε τοὺς τελευταίους συνδετικούς ἀρμούς της στὶς ἀρχὲς τοῦ 20οῦ αἰώνα, ὅταν ὀλοκληρώθηκε ἡ πολιτικὴ κατάρτιση τοῦ χώρου ποὺ οἱ ἀρχαῖοι Ἑλληνας ὀνόμαζαν Θράκη καὶ ἐνοοῦσαν ἕνα μεγάλο μέρος τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου στὰ ἀνατολικά καὶ βόρεια τῆς Μακεδονίας. Δηλαδή ὀλοκληρῆ τὴν κεντρικὴ καὶ ἀνατολικὴ Βαλκανικὴ, ἀπὸ τὸ βόρειο Αἰγαῖο μέχρι τὸν Ἴστρο-Δούναβη καὶ ἀπὸ τὸν ποταμὸ Στρυμόνα ὡς τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Εὐξείνιο. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἀγνή ἔκταση δὲν γνώριζαν παρὰ τὶς παραθαλάσσιες ἀπολήξεις της: τὰ αἰγαιακὰ παράλια καὶ τὴν πεδιάδα (τῆς Ξάνθης καὶ τῆς Κομοτηνῆς) ποὺ προεκτείνει τὸν ἑλληνοποιητικὸ κόσμον τοῦ Αἰγαίου ὡς τὰ νότια πόδια τῆς Ροδόπης· τὸν Κάτω Ἑβρο ποὺ μπορούσαν νὰ τὸν ταξιδέψουν ἀπὸ τὶς ἐκβολές του ὡς τὰ ὄρια τοῦ φόβου τους· τὸν μακρὸ καὶ στραβὸ λαίμω τῆς Θρακικῆς Χερσονήσου ποὺ χωρίζει τὸ Αἰγαῖο ἀπὸ τὴν Προποντίδα καὶ σχηματίζει τὰ ὑποὺλα στενὰ τοῦ Ἑλλησποντου-Δαρδανέλλια· τὰ προποντιακὰ παράλια τῆς Θράκης, μιὰ ἀμπελοφυτεμένη ζώνη ποὺ κάλυπτε ὅλη τὴν ἀκτὴ τῆς Προποντίδας ἀπὸ τὸν Ἑλλησποντο ὡς τὸν Βόσπορο· καὶ τὰ ευξεινοποντιακὰ παράλια ἀπὸ τὸ βοσποριανὸ σχίσμα ὡς τὸ δέλτα τοῦ Ἴστρου.

Στὶς ἀπέραντες ὑπερδουνάβιες χῶρες, ὁ φόβος γινόταν τρόμος, καὶ κανεὶς δὲν ἤξερε ποῦ τελείωνε ἡ γῆ τῶν Θρακῶν καὶ ποῦ ἄρχιζε ἡ σκυθικὴ ἐρημία. Κανεὶς δὲν ἦταν σίγουρος ἀν οἱ Γέτες τοῦ Δούναβη καὶ ἄλλες διάφορες φυλὲς τοῦ Βορρᾶ ἀνῆκαν στὴν πολὺκλαδὴ θρακικὴ οἰκογένεια καί, ἀκόμα περισσότερο, ἀν οἱ Δάκες τῶν Καρπαθίων εἶχαν ὀποιαδήποτε σχέση με τοὺς ἄλλους Θράκες. Καλὰ-καλὰ δὲν γνώριζαν τὴν ὑπαρξὴ τῶν Δακῶν μέχρι νὰ τοὺς δοῦν μπροστὰ στὶς πύλες τῶν παρευξείνιων πόλεων, πεντακόσια χρόνια μετὰ τὴν ἴδρυση τῶν ἀποικιῶν σὲ ἐκεῖνα τὰ μακρινὰ ἄκρα τῆς Θράκης. Ἀλλὰ ἀκόμα καὶ ἀν ἡ ὑπαρξὴ τους εἶχε καταγραφεῖ στὴ θρακικὴ ἐμπειρία τῶν παρευξείνιων Ἑλλήνων ἀπὸ παλαιότερους καιροὺς, οἱ τοπικὲς ἐμπειρίες τῶν ἀπομακρυσμένων κοινωνιῶν σπάνια ἀποκοῦσαν πανελλήνιο ἐνδιαφέρον. Τὸ διαπιστώνει κανεὶς ἀπὸ τὶς ἀναφορὲς στὶς ἀρχαῖες ἐλληνικὲς πηγές: εἶναι ἐλάχιστες, σποραδικές, περιστασιακές, καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ὑπάρχουν στὰ κείμενα ἔχει ἄμεση σχέση με τὶς ἱστορικὲς ἐξελίξεις

Τὰ δυτικὰ παράλια τῆς Μαύρης Θάλασσας ἀπὸ τὸ δέλτα τοῦ Δούναβη μέχρι τὸν Βόσπορο. Ὁ Εὐδώνυμος Πόντος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, δηλαδή ἡ ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ Εὐξείνου, εἶναι ἡ μαυροθαλασσίτικη ὄψις τῆς Βαλκανικῆς: τὸ θαλάσσιο ἄνοιγμα τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς Βουλγαρίας καὶ οἱ ἀνατολικὲς ἀκτὲς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας. (χάρτης 20)

84. Καθαρίζοντας επί χιλιετίες καλαμπόκια... Μιά από τις πιο συνηθισμένες σκηνές στα χωριά της Άν. Θράκης, όπου το βραστό ή ψητό καλαμπόκι ήταν από τα κύρια διατροφικά στοιχεία.

 Χρουσέρι (τουρκ. Soğucak), έπαρχία Βιζύης, Αύγουστος 1998.

Ἡ ὄροσειρά τοῦ Αἴμου (τουρκικὴ ὀνομασία Balkan, βουλγαρικὴ Stara Planina) ἔχει μῆκος 500 χλμ.

Ψηλότερη κορυφή στὰ 2.376 μ.

Ὁ βουνίσιος ὄγκος ἀναπτύσσεται νοτίως τοῦ Δούναβη (β. Βουλγαρία) μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ καταλήγει στὸ Αἰμόνιον ἄκρο (βουλγ. Emine ἢ Emona).

Μεταξὺ Αἴμου καὶ Δούναβη μεσολαβεῖ μιά μακρόστενη πεδινὴ ζώνη, ποὺ καταλήγει στὶς μαυροθαλασσίτικες ἀκτὲς τῆς Ρουμανίας.

Ἡ νότια πλευρὰ τοῦ Αἴμου ἀντικρίζει τὴ βόρεια πλευρὰ τῆς Ροδόπης. Ἀνάμεσα στὶς δύο ὄροσειρὲς σχηματίζεται ἡ κοιλάδα τῆς κεντρικῆς Βουλγαρίας.

στὴ μητροπολιτικὴ Ἑλλάδα (Αἰγαῖο) καὶ τὰ πολιτικά, κυρίως πολεμικά, γεγονότα ποὺ διαδραματίζονται πέρα ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο, ὅπως γιὰ παράδειγμα μιὰ ἀπὸ τὶς τραγικότερες φάσεις τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου.

Πέρα ἀπὸ τὰ ἑλληνικὰ συμφέροντα στὰ παράλια, ἡ τεράστια σημασία τῆς θρακιικῆς χώρας ἀρχίζει νὰ γίνεται ἀντιληπτὴ μόνον ὅταν συντελεῖται ἡ μακεδονικὴ κοσμογονία, μετὰ τὸ 350 π.Χ. Ἦταν ὅμως πιὰ ἀργά γιὰ τὶς ἑλληνικὲς πόλεις-κράτη τοῦ Νότου. Οἱ Μακεδόνες ἐμελλε νὰ πρωταγωνιστήσουν στὴ χερσόνησο τοῦ Αἴμου, κινητοποιώντας τὴ γεωγραφία καὶ χαράσσοντας τοὺς πρώτους μεγάλους δρόμους ποὺ ἀκολουθοῦν τὶς φυσικὲς ὁδοὺς ἐπικοινωνίας. Γιατὶ ἐδῶ, οἱ γεωγραφικὲς συντεταγμένες εὐνοοῦν τὶς ἐπικοινωνίες ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὶς θρακικὲς θάλασσες (τὸ Αἰγαῖο, τὴν Προποντίδα, τὸν Εὐξεῖνο). Αὐτὲς οἱ προσβάσεις ἄλλωστε, καθὼς καὶ ἡ ροὴ τῶν βουνῶν καὶ ἡ κατεύθυνση τῶν ποταμῶν καὶ οἱ συγκοινωνιακὲς δυνατότητες καὶ ἡ διηπειρωτικὴ ἐμβέλεια τῶν ὁδῶν τῆς, καθόρισαν σὲ μεγάλο βαθμὸ τὶς τύχες τῆς ἱστορικῆς Θράκης ἀπὸ τὴν ὕστερη Κλασικὴ ἐποχὴ μέχρι σήμερα.

Οἱ γεωγραφικὲς συντεταγμένες λοιπόν. Ὁ σταθερὸς καὶ σχεδὸν ἀμετάβλητος παράγοντας. Καὶ ἡ συνάντηση τῆς γεωγραφίας μὲ τοὺς ἀσταθεῖς παράγοντες, τὶς ἀενάως μεταβλητὲς ἀνθρωπογενεῖς δυνάμεις.

Ἡ ἀλληλουχία τῶν ἐποχῶν στὸν θρακικὸ χῶρο καὶ χρόνον ἐξασφαλίστηκε ἀπὸ τὴν ἀδιάλειπτη παρουσία τῶν Ἑλλήνων καὶ τὴν εὐεργετικὴ λειτουργία τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ διεισδύει ὡς τὰ πιὸ ἀνεξερεύνητα βάθη τῆς ψυχῆς τῶν ἀρχαίων καὶ νεότερων λαῶν τῆς ἀλλοτινῆς Θράκης. Μόνον μὲ τὴν παράλληλη ἀνάγνωση τοῦ χάρτη καὶ τὴν ἀναγνώριση τῶν σημαδιῶν ποὺ κρατάει ὁ κάθε τόπος μπορεῖ νὰ πραγματοποιηθεῖ αὐτὸ τὸ ταξίδι.

Ἡ Εὐξεινοποντιακὴ Θράκη, δηλαδὴ ἡ ἀνατολικὴ πλευρὰ τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου ἀπὸ τὶς ἐκβολὲς τοῦ Δούναβη ἕως τὸ σχίσμα τοῦ Βοσπόρου (ἢ, μὲ σύγχρονους ὅρους, ἡ μαυροθαλασσίτικη πλευρὰ τῆς Βαλκανικῆς ἀπὸ τὰ βορειοανατολικά τῆς Ρουμανίας μέχρι τὸ ἀνατολικότερο ἄκρο τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας), εἶναι ἡ ὀμαλὴ συνέχεια τῆς θρακικῆς (βαλκανικῆς) ἐνδοχώρας πρὸς τὰ ἀνατολικά καὶ νοτιοανατολικά. Ὅμαλὴ, γιατί ἐδῶ, σὲ ἀντίθεση μὲ τὴ μικρασιατικὴ ζώνη τοῦ Εὐξείνου, ἡ γεωμορφολογία εὐνοεῖ τὶς ἐπικοινωνίες ἀνάμεσα στὸ ἐσωτερικὸ καὶ τὴ θάλασσα.

Βορείως τῆς ὄροσειρᾶς τοῦ Αἴμου, ὁ πλωτὸς Δούναβης, ὁ ὁποῖος διαγράφει μὲ τὴ ροὴ του τὰ βορινὰ ὄρια τῆς χερσονήσου, φέρνει σὲ ἐπαφὴ τὸν παρευξείνιο κόσμον μὲ τὸ ἐσωτερικὸ τῆς Ρουμανίας καὶ τῆς βόρειας Βουλγαρίας, καὶ μὲ τὰ ἀπώτερα βάθη τῆς εὐρωπαϊκῆς ἡπείρου.

Νοτίως τοῦ Δούναβη, τὰ ὄρεϊνα συγκροτήματα τοῦ Αἴμου καὶ τῆς Ροδόπης, ποὺ ἀναπτύσσονται μὲ κατεύθυνση ἀπὸ τὰ δυτικὰ πρὸς τὰ ἀνατολικά, δηλαδὴ παράλληλα πρὸς τὸν Δούναβη καὶ τὸ Αἰγαῖο, ἀφήνουν μεταξὺ τους νὰ ἀπλωθεῖ μιὰ φαρδύτατη κοιλάδα τὴν ὁποία διαρρέει ὁ Ἄνω Ἐβρος. Αὐτὴ ἡ εὐφορὴ κοιλάδα (ἡ καρδιὰ τῆς Βόρειας Θράκης – σύγχρονη κεντρικὴ Βουλγαρία) ἀνοίγεται πρὸς δύο κατευθύνσεις καὶ βρέχεται ἀπὸ δύο

θάλασσες: τὸν Εὐξείνιο Πόντο καὶ τὴν Προποντίδα. Τὸ ἀνατολικό της τμήμα δηλαδή καταλήγει στὸν Εὐξείνιο, τὴν παραθαλάσσια Βουλγαρία καὶ τὶς μαυροθαλασσίτικες ἀκτὲς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας, ὅπου ὅμως ἡ πεδινὴ ἔκτασις διακόπτεται ἀπὸ τὴ χαμηλὴ ὄροσειρὰ τοῦ Μικροῦ Αἴμου-βουνὰ τῆς Στράντζας. Τὸ νοτιοανατολικό της τμήμα προεκτείνεται μέχρι τὶς ἀκτὲς τῆς Προποντίδας (δηλαδή τὰ προποντιακὰ παράλια τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης-Εὐρωπαϊκῆ Τουρκία).

Βλέποντας τὰ πεδινὰ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ Εὐξείνου, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Προποντίδας, ἀντιλαμβάνεται κανεὶς ὅτι τὸ βάθος αὐτοῦ τοῦ τμήματος τῆς παρεξείνιας ζώνης, ὅπως καὶ τῆς προποντιακῆς, εἶναι ἡ εὐρύτατη παραγωγικὴ ἔνδοχώρα τῆς λεκάνης τοῦ Ἐβρου. Ἡ πεδινὴ αὐτὴ ἔνδοχώρα φτάνει ἕως τὸ κεντρικὸ ὄροπέδιο τῆς Σόφιας, ἡ ὁποία ὑπῆρξε ἀνέκαθεν κόμβος τῶν χερσαίων ἐπικοινωνιῶν τῆς Βαλκανικῆς πρὸς ὅλες τὶς κατευθύνσεις.

Γιὰ τοὺς Αἰγαιοπελαγίτες θαλασσοπλόους τῆς πρώιμης Ἀρχαϊκῆς ἐποχῆς, ὅταν ἄρχιζε ὁ ἐποικισμὸς τοῦ Βορρᾶ, αὐτὴ ἡ φιλικὴ ἔνδοχώρα ἦταν ἀπροσπέλαστη.

Ὁ ἐκτεταμένος ὄρεινός ὄγκος τῆς Ροδόπης, ποὺ φράζει τὴν αἰγαιακὴν πλευρὰ τῆς Θράκης, ἀπομονώνει πλήρως τὸ ἐσωτερικὸ τὰ ὄρεινὰ μονοπάτια ποὺ διασχίζουν ἐγκάρσια τὸ συγκρότημα ἦταν ἐξαιρετικὰ ἐπικίνδυνα. Οἱ ὄρεσίβιες θρακικὲς φυλὲς φρουροῦσαν ὅλες τὶς διαβάσεις.

Ἀνατολικότερα, ἀνατολικὰ τοῦ Κάτω Ἐβρου ὅπου σβῆνει ἡ Ροδόπη, ἡ ἀπέραντη πεδιάδα (τῆς Εὐρωπαϊκῆς Τουρκίας) μὲ τοὺς ἀλλεπάλληλους χαμηλοὺς λόφους ποὺ καταλήγουν στὴν Προποντίδα καὶ στὰ ὑψώματα τοῦ Μικροῦ Αἴμου ἦταν ἀδιάβατη ἀκόμα. Ἐδῶ, ὁ πρῶτος ἐσωτερικὸς δρόμος χαραχτήκε ἀπὸ τὴν πολυάνθρωπη στρατιὰ τοῦ Δαρείου, στὰ τέλη τοῦ 6ου π.Χ. αἰώνα*. Κανεὶς δὲν τόλμησε ὅμως νὰ ἀκολουθήσει τὰ ἴχνη τοῦ περσικοῦ πεζικοῦ καὶ ἱππικοῦ στὴν παράτολμη πορεία πρὸς τὸν Δούναβη καὶ τὴ Σκυθία τὰ ἐπόμενα χρόνια, γιατί τὰ ἀνεξερεύνητα βάρη πέρα ἀπὸ τὶς γνῶριμες ἀκτὲς καὶ οἱ φιλοπόλεμες θρακικὲς φυλὲς, ποὺ διαφέντευαν τὸν τόπο, δὲν παρεῖχαν κανενὸς εἴδους ἀσφάλεια. Ἐξἄλλου, οἱ ὀμάδες τῶν ἐποικιστῶν τοῦ 7ου καὶ 6ου π.Χ. αἰώνα ἦταν ὀλιγάνθρωπες καὶ ἀπροστάτευτες. Μιὰ χούφτα μέτοικοι φορτωμένοι σὲ πέντε-ἕξι καϊκία, πολιτικοὶ πρόσφυγες ἢ οικονομικοὶ μετανάστες οἱ περισσότεροι, ποὺ ἀναζητοῦσαν νέες πατρίδες. Ὁ θαλάσσιος δρόμος ἦταν γιὰ αὐτοὺς ἡ μοναδικὴ πρόσβασις: ὁ διάπλους τοῦ Ἑλλήσποντου, τῆς Προποντίδας καὶ τοῦ Βοσπόρου, καὶ ἡ βορινὴ πλεύσις πρὸς τὶς ἐκβολὲς τοῦ Δούναβη. Ὁ δρόμος ποὺ εἶχε ἀκολουθήσει ἡ θεὰ Θέτις δηλαδή, ὅταν ἄδραζε τὴν ψυχὴ τοῦ Ἀχιλλέα καὶ ταξίδεψε μέχρι τὴ Λεύκη, γιὰ νὰ τὴν ἐναποθέσει ἑκατοντάδες μίλια μακριὰ ἀπὸ τὸ Αἶγαῖο καὶ τὸ θέατρο τοῦ Τρωικοῦ πολέμου.

Κι ἂν οἱ Ἴωνες τῆς αἰγαιακῆς πλευρᾶς τῆς Θράκης ἐπεκτάθησαν ὡς τὰ βάρη τῆς νοτιοθρακικῆς πεδιάδας καὶ ἄπλωσαν τὴν ἐπικράτεια τῶν ἀρχαϊκῶν πόλεων-κρατῶν τους ὡς τὶς νότιες ὑπώρειες τῆς Ροδόπης (βορειοανατολικὴ Ἑλλάδα), ὅπως ἀπέδειξαν οἱ τοπογραφικὲς ἐπισκοπήσεις καὶ

Ἡ ὄροσειρὰ τῆς Ροδόπης ἔχει μῆκος 240 γλμ. ἀπὸ τὰ δυτικὰ (λεκάνη τοῦ Στρουμόνα, βουλγ. Struma) ὡς τὰ ἀνατολικά (λεκάνη τοῦ Κάτω Ἐβρου) καὶ βάθος γύρω στὰ 100 γλμ. Ψηλότερη κορυφὴ στὰ 2.200 μ. Οἱ νότιες πλαγιὲς τῆς ἀναπτύσσονται κατὰ μῆκος τοῦ βόρειου Αἰγαίου, ἀπὸ τὸ ὅσο ἀπέχουν γύρω στὰ 50 γλμ. Ἀνήκουν στὴν Ἑλλάδα. Ὁ κεντρικὸς ὄγκος καὶ οἱ βόρειες πλαγιὲς τῆς (βουλγ. Rodopi) ἀνήκουν στὴ Βουλγαρία. Ὁριοθετεῖται ἀπὸ τὴ λεκάνη τοῦ Ἄνω Ἐβρου (βουλγ. Marica, τουρκ. Meriç).

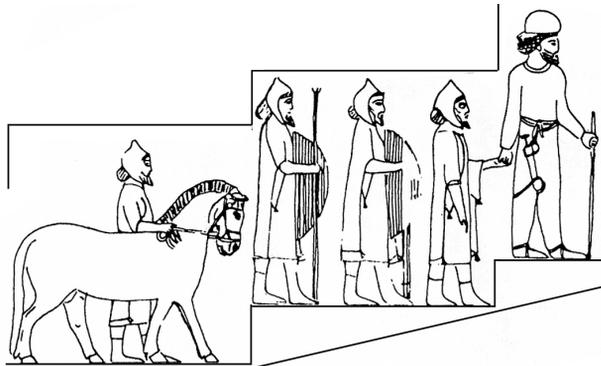
* Ἡ βραχύβια κατοχὴ μεγάλου μέρους τῆς Θράκης ἀπὸ τοὺς Ἀχαιμενίδες Πέρσες (μεταξὺ τῶν ἐτῶν 519 ἢ 515-512 καὶ 476/5 π.Χ. ἢ λίγο ἀργότερα), ὁ ἀντίκτυπος ποὺ εἶχε ἡ παρουσία τῶν Ἀχαιμενιδῶν καὶ τῶν ἐκπροσώπων τους καὶ ἡ ἐπίδρασις τοῦ ἐντυπωσιακοῦ αὐτοκρατορικοῦ πολιτισμοῦ τους, τόσο στὴ ζωὴ τῶν ἑλληνικῶν πόλεων τῶν θρακικῶν παραλίων ὅσο καὶ στὴν ψυχρὴ σύνθεσις τῆς πολυφυλετικῆς καὶ ἀνυπόταχτης κοινωνίας τῶν Θρακῶν — ἡ ὁποία ἀφηνίστηκε καὶ ἄρχισε νὰ ὀργανώνεται μετὰ τὸ 479 π.Χ. — δὲν ἔχει ἐπαρκῶς μελετηθεῖ. Ὁ προβληματισμὸς ἄλλωστε γύρω ἀπὸ τὴν περσικὴ κατοχὴ τῶν

θρακικῶν ἐδαφῶν (σημαντικό
τιμῆμα τῆς Νοτιοανατολικῆς
Εὐρώπης) εἶναι πῶλο πρόσφατος.
Ἀκόμα καὶ ἡ ἀκριβὴς χρονολόγησι
τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δαρείου, πού
ἔγινε μὲ τὴ συμμετοχὴ τῶν
περσοκρατούμενων ἑλληνικῶν
πόλεων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ
Προποντίδας, εἶναι ἀδιευκρίνιστη.
Πιθανολογεῖται δὲ ὅτι ἔγινε σὲ δύο
φάσεις στὴ διάρκεια τῆς δεκαετίας
520-510. Γιὰ τὴ διάβαση τοῦ
Βόσπορου καὶ τὸ πέρασμα τοῦ
Ἰστρου-Δούναβη δὲς καὶ σ. 99.

οἱ ἀνασκαφικὰς ἔρευνες τῶν τελευταίων εἰκοσιπέντε ἐτῶν, καὶ ἂν οἱ Ἴωνες
τῆς παραδουνάβιας Θράκης ἐκμεταλλεύτηκαν τὸν πλωτὸ Δούναβη γιὰ νὰ
εἰσχωρήσουν στὰ ἐνδότερα, οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Δωριεῖς τῆς ὑπόλοιπης Θρά-
κης, εὐξείνοποντιακῆς καὶ προποντιακῆς, προτίμησαν νὰ κρατηθοῦν στὰ
παραθαλάσσια καὶ νὰ ἀφήσουν τὴν ἀνεξερεύνητὴ ἐνδοχώρα στὰ πολυά-
ριθμα θρακικὰ φύλα.

Μολονότι οἱ Αἰολεῖς, οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Δωριεῖς ἔζωσαν ὀλόκληρη τὴν
παράλια ζώνη τῆς Θράκης μὲ τὶς πόλεις-κράτη τους καὶ παρὰ τὸ γεγονός
ὅτι ἐπιδόθηκαν στὴν καλλιέργεια τῶν σχέσεων μὲ τοὺς κατέχοντες τὴν
ἐνδοχώρα — συμβάλλοντας ἔτσι καθοριστικὰ στὴ διαμόρφωση ἑνὸς νέου
πολιτισμικοῦ περιβάλλοντος, πού ἀγνοδιαφαίνεται στὶς ἀρχὲς ἡδὴ τῆς
Κλασικῆς ἐποχῆς —, ἡ ἐξημέρωση τῆς θρακικῆς φύσης καὶ ἡ μορφοποίησι
τοῦ κοινωνικοῦ χώρου, ἡ συγκρότησή του σὲ ἐνιαῖο καὶ ἐντέλει ὁ ἐξελλη-
νισμὸς του διήρκεσαν περίπου μιὰ χιλιετία καὶ προωθήθηκαν ἀπὸ ἐξωγε-
νεῖς παράγοντες. Αὐτὴ ἡ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα διαδικασίᾳ, πού ἀπο-
τελεῖ κύριο ἀντικείμενο τῆς νεότερης ἔρευνας, πραγματοποιήθηκε σταδια-
κά, ἀλλοῦ μὲ ἀργοὺς ρυθμοὺς καὶ ἔντονες συγκρούσεις, ἀλλοῦ μὲ ταχύτε-
ρους ρυθμοὺς καὶ πολλὰς παλινδρομήσεις, καὶ χαρακτηρίζεται ἀπὸ πολλὰς
τοπικὰς ἰδιαιτερότητες. Ἰδιαιτερότητες πού σχετίζονται ἄμεσα μὲ τὴν
ἀνυπόταχτη ἰδιοσυγκρασίᾳ τῶν Θρακῶν, τὴν ἀνομοιογένεια τῆς πολυφυ-
λετικῆς καὶ ἀρκετὰ πρωτόγονης κοινωνίας τους, τὴν ἀκατέργαστη καὶ
χαλαρὴ δομὴ τῆς καὶ τὴν πολιτικὴ, πολιτισμικὴ καὶ γεωγραφικὴ κατάτμη-
σή της. Ἡ ἀχανὴς θρακικὴ χώρα ἦταν τόπος ἄμορφος ὅπου δέσποζε ἡ
ἄγρια φύσι. Φύσι πλούσια καὶ ἀναξιοποίητη μέχρι τὶς πρώτες δεκαετίες
τοῦ 5ου π.Χ. αἰῶνα, ὅταν ἔληξε ἡ πενηντάχρονη περσικὴ κατοχὴ τῆς
Θράκης καὶ οἱ νικημένοι ἀπὸ τὶς ἀθηναϊκὰς δυνάμεις Πέρσες τοῦ Ξέρξη

85. Θράκες ὑποτελεῖς τοῦ Μεγάλου
Βασιλέως κομίζουσι δῶρα καὶ
φόρους στὸν Ξέρξη (486-465 π.Χ.).
Σχεδιαστικὴ ἀναπαράστασι
(λεπτομέρεια) τῆς πομπῆς τῶν
ἐκπροσώπων τῶν ὑποτελῶν λαῶν,
πού ἔφεραν κάθε χρόνο τοὺς φόρους
στὴν Περσέπολη. Στὸ ἀνάγλυφο πού
διακοσμεῖ τὸ ἀνατολικὸ κλιμακο-
στάσιο τῆς «Ἀπαντάνα» (ἀνακτο-
ρικὴ αἴθουσα συγκεντρώσεων τῶν
Περσῶν) ἀπεικονίζονται 23 ἀντι-
προσωπεῖες. Ἐδῶ, ἓνας Μῆδος
ὀδηγεῖ τοὺς τέσσερις Θράκες
(φοροῦν χαρακτηριστικὰ ἐνδύματα),
ἐνῶ ὁ ἓνας ἀπὸ αὐτοὺς φέρνει ἓνα
ἀπὸ τὰ ἄλογα πού θὰ ἦταν μέρος τῶν
φόρων σὲ εἶδος, καθὼς τὰ θρακικὰ
ἄλογα ἦταν ζακουστά. Ἀκολουθοῦν
Ἄραβες, Ἀραχῶσιοι, Λίβυοι καὶ
Αἰθίοπες ἀπεσταλμένοι.

ἐγκατέλειψαν τὶς εὐρωπαϊκὰς τοὺς κτήσεις. Τότε, οἱ περισσότερο ἀνα-
πτυγμένες θρακικὰς φυλὰς συγκρότησαν τὸ Βασίλειο τῶν Ὀδρουσῶν, τὴν
πρώτῃ δομημένη πολιτικὴ ὀργάνωσι ἑνὸς μέρους τῆς θρακικῆς κοινωνίας,
καὶ ἦρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὰ ἀνερχόμενα Βασίλεια τῶν Μακεδόνων, τὰ ὁποῖα
ἀναπτύσσονταν πέρα ἀπὸ τὴ δυτικὴ ὄχθη τοῦ Στρυμόνα.

Ἡ ἀμορφη θρακικὴ χώρα ἀποκτᾶ ἱστορικὸ νόημα στὶς ἀρχὲς τοῦ 5ου π.Χ. αἰώνα. Μετὰ τὸ 480 ἢ 470 π.Χ., οἱ Θράκες βασιλεῖς διαπλάθουν τὴν πρῶνιμη ἱστορικὴ φυσιογνωμία τῆς κι ἔρχονται σὲ συχνότερη ἐπαφὴ τόσο μὲ τοὺς Ἀθηναίους ὅσο καὶ μὲ τοὺς Μακεδόνες τῆς Κλασικῆς ἐποχῆς, ἀλλὰ καὶ μὲ τὶς ἑλληνικὲς κοινωνίες τῶν πόλεων-κρατῶν τῆς παραθαλάσσιας θρακικῆς ζώνης. Ἡ συστηματικὴ καὶ σὲ βάθος ἀξιοποίησὴ τῆς ὁμως ὀφείλεται στὴν ἐπεκτατικὴ πολιτικὴ τῶν μεγάλων δυνάμεων τῆς Ἀρχαιότητος, οἱ ὁποῖες ἀποσκοποῦσαν στὸν ἔλεγχο τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ διέθεταν ἰσχυρὰ στρατιωτικὰ ἐρείσματα. Πρῶτα οἱ Μακεδόνες, ἐνωμένοι κάτω ἀπὸ τὸ σκῆπτρο τοῦ Φιλίππου Β΄ καὶ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου καί, διακόσια-τριακόσια χρόνια ἀργότερα, οἱ Ρωμαῖοι, χωροτάκτησαν τὴν περιοχὴ καὶ ἐκμεταλλεύτηκαν τὶς φυσικὲς ἐπικοινωνιακὲς δυνατότητες ποὺ παρέχει. Ἔτσι, ἀπὸ τὰ μέσα περίπου τοῦ 4ου π.Χ. αἰώνα, ἀρχίζει νὰ ὀργανώνεται ἓνα πυκνότατο ὀδικὸ δίκτυο, τὸ ὁποῖο ὑποστηρίχτηκε μὲ τὴν ἀνάπτυξη τῆς ποταμοπλοΐας στὸν Ἐβρο καὶ τὸν Δούναβη καὶ τὴν ἴδρυση δεκάδων ἐσωτερικῶν πόλεων, κωμοπόλεων, φρουριῶν καὶ σταθμῶν κατὰ μῆκος τῶν διαβαλκανικῶν καὶ διηπειρωτικῶν ἀρτηριῶν καὶ τῶν ἐπαρχιακῶν ἢ καὶ ἀγροτικῶν δρόμων ποὺ κατέληγαν στὰ παλαιὰ ἑλληνικὰ λιμάνια. Οἱ Ρωμαῖοι, μάλιστα, ἐνίσχυσαν μὲ κάθε τρόπο καὶ τὴ ζωὴ τῶν γηρασμένων ἑλληνικῶν πόλεων, οἱ ὁποῖες εἶχαν ἐξαντλήσει πιά τὶς ἀντοχὲς τους καὶ ἀδυνατοῦσαν νὰ ἀντεπεξέλθουν στὶς ἀπαιτήσεις τῆς νέας ἐποχῆς.

Ἡ ἰδιαίτερος ἀναπτυγμένη χωροταξικὴ ὀργάνωση τῆς ρωμαιοκρατούμενης Θράκης, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ σοφὰ μελετημένου ἑλληνορωμαϊκοῦ θεσμικοῦ πλαισίου ποὺ ἐπέβαλε ἡ ρωμαϊκὴ διοίκηση, καθὼς καὶ ἡ ἐκμετάλλευση τῶν ἑδραιομένων ἀπὸ τὰ πανάρχαια χρόνια ἑλληνοθρακικῶν δεσμῶν, εἶχαν ὡς ἀποτέλεσμα ὄχι μόνον τὴν πολιτικὴ ἑνοποίηση τοῦ θρακικοῦ χώρου, ἀπὸ τὸ Αἰγαῖο καὶ τὴν Προποντίδα ὡς τὸν Εὐξεῖνο

86. Ἑλληνορωμαϊκὴ Φιλιπούπολη (σύγχρονο Plovdiv). Στὴ θέση τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ θεάτρου, στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου τῆς ὄχθης Ἀκροπόλεως, χτίστηκε ἓνα πολὺ μεγαλύτερο θέατρο τὸν 2ο μ.Χ. αἰ. Γιὰ τὸ κοῖλο (2 διαζώματα χωρισμένα σὲ 6 τμήματα κάτω καὶ 12 πάνω), τὴν ὀρχήστρα (27,32 μ. πλάτος) καὶ τὸ πλούσια διακοσμημένο συγκρότημα τῆς διώροφης σκηνῆς χρησιμοποιήθηκε λευκὸ μάρμαρο. Οἱ μέγιστες διαστάσεις τοῦ οἰκοδομήματος εἶναι 92 μ. πλάτος καὶ 75 μ. βάθος.

Οἱ Φιλιππουπολίτες, κι ὅλοι ὅσοι ἔρχονταν στὴν ἑλληνορωμαϊκὴ μεγαλούπολη, εἶχαν ἀπὸ δῶ μιὰ θαυμάσια θέα πρὸς τὴν πόλη, τὸ στάδιο ὅπου γίνονταν ἀγῶνες πρὸς τιμὴ τοῦ Ἀπόλλωνος Κενδριστινοῦ (τὰ Κενδρίσεια) καὶ τοὺς δασομένους λόφους στὶς ἐξοχὲς τοῦ ἄστεως.

Ἡ ἀρχαία Ἀκρόπολη ἔγινε τὸ κέντρο τῆς βυζαντινῆς Φιλιππουπόλεως καὶ τῆς ὀθωμανικῆς Filibe.

Φιλιπούπολη, Ἰούνιος 1993.

καὶ τὸν Δούναβη, ἀλλὰ καὶ τὴν πολιτισμική του ἐνοποίηση, τὴ διάπλαση δηλαδή τῆς ἐλληνικῆς του φυσιογνωμίας, τουλάχιστον ὡς τις νότιες βουνοπλαγιές τοῦ Αἴμου.

Ἡ ἐξημερωμένη καὶ ἀπόλυτα ἐλεγχόμενη φύση καὶ ἡ ἐλληνοποιημένη κοινωνία (λατινοποιημένη μόνον στὶς ἀπώτατες παραμεθόριες περιοχές) ὑπῆρξαν οἱ ἀπαραίτητες προϋποθέσεις γιὰ τὴν ἀνάδειξη τῆς Θράκης σὲ περιοχή ὕψιστης γεωπολιτικῆς σημασίας, μεταξύ Δύσης καὶ Ἀνατολῆς, Βορρᾶ καὶ Νότου. Ἔτσι, τὸ 317, ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος μετέτρεψε τὸν ὀδικὸ κόμβο τῆς Σερδικῆς (Σόφια) σὲ προσωρινὴ αὐτοκρατορικὴ ἔδρα, γιὰ νὰ βρισκεται στὸ κέντρο τῆς χερσονήσου τοῦ Αἴμου καὶ νὰ ἐλέγχει ὅλες τὶς ὀδικές ἀρτηρίες. Ἐπτά χρόνια ἀργότερα, θεμελίωσε τὴν Κωνσταντινούπολη, πρωτεύουσα τῆς νέας Αὐτοκρατορίας του, στὸ νοτιοανατολικότερο ἄκρο τῆς μεγάλης θρακικῆς πεδιάδας.

87. Ἡ θερμὴ χειραψία τοῦ Ἀπόλλωνα μὲ τὴν Ἀθηνᾶ συμβολίζει τὸ ἐπιστέγασμα τῆς συμφιλίωσης ἀνάμεσα στὶς κοντινὲς πόλεις τῆς ἐλληνορωμαϊκῆς Θράκης: «ΒΙΖΥΗΝΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΩΝ ΟΜΟΝΟΙΑ» ἀναφέρεται στὴν ἐπιγραφή. Χάλκινο νόμισμα τῆς ἐποχῆς τοῦ Φιλίππου τοῦ Ἀραβᾶ (244-249), ὁ ὁποῖος ἀπεικονίζεται στὴν κύρια ὄψη. Ἰδιωτικὴ Συλλογὴ.

Βεβαίως, ὅλα τὰ παραπάνω πρέπει νὰ θεωρηθοῦν μία ἐντελῶς γενικὴ καὶ σχηματοποιημένη σύνοψη τῶν κυριότερων παραγόντων ποὺ συνέβαλαν στὴ μορφοποίηση ἑνὸς τόσο κατατμημένου χώρου ὅσο ὁ θρακικός, στὴ διάκριση μιᾶς χιλιετίας. Σὲ αὐτὸ τὸ σχῆμα, ἡ συμβολὴ τῶν ἄμεσων γειτόνων —δηλαδή τῶν πόλεων-κρατῶν ποὺ συγκρότησαν τὸ ἐλληνικὸ παράκτιο μέτωπο τῆς εὐξεινίας Θράκης καὶ πρωτοῦρθαν σὲ ἐπαφὴ μὲ τὶς διάφορες θρακικὲς φυλές τῆς Ἀνατολῆς καὶ τοῦ Βορρᾶ— εἶναι πολὺ δύσκολο νὰ ἐκτιμηθεῖ. Τουλάχιστον πρὸς τὸ παρόν. Ἐξίσου δύσκολο εἶναι νὰ παρακολουθήσει κανεὶς τὸν βίو τῶν ἰωνικῶν καὶ δωρικῶν πόλεων τῆς παρευξεινίας Θράκης στὴ διάρκεια τῆς ἴδιας ἐποχῆς καὶ ιδιαίτερα στὴ διάρκεια τῆς κατεξοχῆν ἐλληνικῆς Ἀρχαιότητος, ἀπὸ τὸν 7ο μέχρι καὶ τὸν 1ο π.Χ. αἰῶνα ἢ, σὲ ὀρισμένες περιοχές, μέχρι τὰ μέσα τοῦ 1ου μ.Χ. αἰῶνα, ὅταν οἱ Ρωμαῖοι ἐνσωμάτωσαν καὶ τὸ τελευταῖο ἡμιανεξάρτητο θρακικὸ βασίλειο στὴ Διοίκηση Θράκης.

Τὰ τεράστια κενὰ τῶν γνώσεών μας καὶ τὰ ποικίλα ἐρωτήματα γύρω ἀπὸ τοὺς δύο ἄξονες οἱ ὁποῖοι συνθέτουν τὸ ἱστορικὸ πρόσωπο τῆς ἀρχαίας Θράκης, τὴ θρακικὴ καὶ τὴν ἐλληνικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ οἱ χιλιοεπιωμένες παρανοήσεις ποὺ ἔχουν ἐπικρατήσει σὰν ἐπιστημονικοφανεῖς ἀπόψεις γύρω ἀπὸ τὰ σημεῖα ὅπου αὐτοὶ οἱ ἄξονες συναντιοῦνται, ὀφείλονται σὲ πολλοὺς λόγους. Θὰ ἀναφερθῶ πολὺ συνοπτικὰ στοὺς κυριότερους.

Ὁ πρῶτος φέρει τὸν ἐνδεικτικὸ τίτλο «θρακολογία». Μέχρι τὴν προτελευταία δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰ., ἡ θρακολογία ὑπῆρξε ἕνας τομέας τῆς ἀρχαιολογικῆς καὶ ἱστορικῆς ἐπιστήμης ὁ ὁποῖος χρησιμοποιήθηκε κατὰ κόρον (καὶ ταλαιπωρήθηκε κατὰ κόρον), γιὰ νὰ ἐξυπηρετήσει τὸ ἰδεολογικὸ ὄπλοστάσιο τῶν νεοσύστατων ἐθνικῶν κρατῶν τῆς Βαλκανικῆς. Ὑπέστη λοιπὸν τὸν ἀντίκτυπο τῶν πολιτικῶν διενέξεων καὶ τῶν ἐθνικῶν ἀνταγωνισμῶν, ποὺ κυριάρχησαν στὴ βαλκανικὴ σκηνὴ ἀπὸ τὰ μέσα τοῦ 19ου αἰ., καὶ ἔπαιξε σημαντικὸ ρόλο στὴν κατασκευὴ τῶν ἐθνικῶν μύθων.

Ἡ ἀπόρριψη τοῦ ἐλληνικοῦ παρελθόντος καὶ ἡ ἀναζήτηση ἀρχαίων προγόνων στὴ θρακικὴ γῆ, ὅπου ἐγκαταστάθηκαν Σλάβοι καὶ Βούλγαροι στὴ

διάρκεια τῆς Πρωτοβυζαντινῆς ἐποχῆς, ἦταν μιὰ ἀπὸ τὶς πιὸ φιλόδοξες ἐπιδιώξεις τῆς νεαρῆς Βουλγαρίας· ἐκεῖ ἄλλωστε γεννήθηκε ἡ θρακολογία. Ἡ ἡπιότερη ἐκδοχὴ τῆς βουλγαροκεντρικῆς θρακολογίας προσπάθησε νὰ διαχωρίσει πλήρως τὴν ἀρχαία θρακικὴ ἀπὸ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ ἱστορία καὶ θέλησε νὰ ἐμφανίσει τὸν θρακικὸ πολιτισμὸ σὰν παλαιότατο καὶ αὐθύπαρκτο, ἐντελῶς ξεκομμένο ἀπὸ τὸν ἑλληνικὸ. Γιὰ αὐτὸ παραγνώρισε συστηματικὰ ὅτιδήποτε ἑλληνικὸ, ἀποποιήθηκε ἀκόμα καὶ τὴν ἑλληνικὴ προέλευση τῶν θησαυρῶν ποὺ βρέθηκαν σὲ θρακικοὺς τόπους τῆς βουλγαρικῆς ἐνδοχώρας καὶ ὑπερέτνισε τὶς σκυθικὲς καὶ ἰρανικὲς ἐπιδράσεις στὴ θρακικὴ τέχνη, τὶς βορειοευρωπαϊκὲς συγγένειες (ἢ καὶ τὶς σκανδιναβικὲς ὁμοιότητες!) τῆς θρακικῆς γλώσσας. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο, πρὶν ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια, μιὰ καθαρὰ ἐπιστημονικὴ ὑπόθεση πῆρε διαστάσεις πολιτικῆς. Παρασύρθηκε στὸν στρόβιλο τῶν ἔντονων ἐθνικῶν καὶ ἐθνικιστικῶν ἀντιπαραθέσεων καὶ ἐξελίχθηκε σὲ ἀκανθῶδες ζήτημα, ἔμμεσα συνδεδεμένο μὲ τὶς ἐθνοτικὲς ἐκκαθαρίσεις ἐκείνης τῆς περιόδου. Οἱ διώξεις σὲ βάρος τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς πληθυσμῶν ποὺ ζοῦσαν στὰ ἐδάφη τῆς βουλγαρικῆς ἐπικράτειας, κυρίως στὰ παράλια καὶ στὴ λεκάνη τοῦ Ἄνω Ἐβρου, καὶ ἡ οἰκειοποίηση τοῦ νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ ποὺ εἶχε ἀναπτυχθεῖ στὰ ἄλλοτινὰ ὀθωμανικὰ ἐδάφη, ὀδήγησαν ἀναπόφευκτα ὅλες τὶς ἐμπλεκόμενες πλευρὲς στὴν κακοποίηση τῆς ἀρχαιολογίας μὲ τὸν ἓνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο —διὰ τῆς ἀποσιώπησης, διὰ τῆς ἀπόκρυψης ἢ διὰ τῆς παραποίησης τῶν ἀρχαιολογικῶν καὶ ἱστορικῶν στοιχείων.

Γιὰ τοὺς ἴδιους λόγους ἀφέθηκαν νὰ ρημάζουν οἱ ἀρχαιότητες στὰ εὐρωπαϊκὰ ἐδάφη τοῦ σύγχρονου ἐθνικοῦ κράτους τῆς Τουρκίας, μετὰ τὴ διάλυση τῆς πολυεθνικῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ἐκδίωξη τῶν ἑλληνικῆς καταγωγῆς πληθυσμῶν ἀπὸ τὶς ἐστίες τους στὴν Ἀνατολικὴ Θράκη. Οὔτε οἱ ἀμιγῶς θρακικὲς ἀρχαιότητες ἔτυχαν κανενὸς ἐνδιαφέροντος, οὔτε οἱ ἑλληνοθρακικὲς, οὔτε πολὺ περισσότερο οἱ ἀρχαιοελληνικὲς, ἑλληνορωμαϊκὲς καὶ βυζαντινῆς. Σὲ περιόδους ἐθνικῆς ἔξαρσης, τὰ κατάλοιπα ποὺ παραπέμπουν σὲ ἄλλους κυρίαρχους πολιτισμοὺς εἶναι ἐνοχλητικά. Ἀκόμα καὶ τὰ πιὸ ἀθῶα μνημεῖα, ὅπως ἐκεῖνοι οἱ μεγαλιθικοὶ τάφοι τῶν Θρακῶν τῆς περιοχῆς τῆς Ἀδριανουπόλεως, ἐμοιαζαν σὰν νὰ ὑπονομεύουν τὴν ἐθνικὴ καθαρότητα τῆς νεαρῆς Τουρκίας, καθὼς θύμιζαν ὄχι μόνον τὴν ἐφῆμερη, ἀλλὰ ὀδυνηρότατη, βουλγαρικὴ κατοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης στὴ διάρκεια τῶν Βαλκανικῶν πολέμων, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐμμονὴ τοῦ βουλγαρικοῦ ἐθνικισμοῦ νὰ θεωρεῖ βουλγαρικὸ ὅτιδήποτε θρακικὸ.

Τὸ ἐξαιρετικὰ εὐαίσθητο καὶ τόσο κακοποιημένο θέμα τῆς λεγόμενης θρακολογίας ἔμελλε νὰ ὑποστῆ ὅμως καὶ τὶς συνέπειες τῆς κορύφωσης τῶν πιὸ παράλογων πολιτικῶν ἀντιπαραθέσεων ποὺ ἔζησε ἡ Βαλκανικὴ στὴ διάρκεια τῆς Ψυχροπολεμικῆς ἐποχῆς. Λόγω τῆς ἐπιβεβλημένης ἀποξένωσης τῶν ὁμορων χωρῶν καὶ τῆς φοβερῆς καχυποψίας ποὺ ἤγεμόνευε τὰ πάντα, οἱ ἐπιστήμονες εἶχαν ἐλάχιστες εὐκαιρίες νὰ συνεργαστοῦν σὲ θέματα κοινῶν ἐνδιαφέροντος —καὶ κοινῆς κληρονομιάς—, νὰ ἀνταλ-

88α, β. Βιζύη (τουρκ. Vize). Τὸ τμήμα τοῦ ἀρχαίου θεάτρου (1ος-2ος μ.Χ. αἰ.) ποὺ ἦρθε στὸ φῶς τὸ καλοκαίρι τοῦ 1995, μερικὲς ἡμέρες μετὰ τὴν ἑναρξὴ τοῦ ἀνασκαφικοῦ ἔργου στὴ λησμονημένη ἀνατολικο-θρακικὴ κωμόπολη (ποὺ κατάντησε ταπεινὸ προσφυγικόρι μετὰ τὴν Ἔξοδο τοῦ 1922).

Ἡ μικρὴ ομάδα τῶν φοιτητῶν τοῦ Τμήματος Γραμμάτων καὶ Ἐπιστημῶν τοῦ Πανεπιστημίου Trakya τῆς Ἀδριανουπόλεως (Edirne), ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ δρ. Ozkan Ertuğrul, ἦταν ἡ πρώτη ὀργανωμένη ἀνασκαφικὴ ἀποστολὴ ἐδῶ (ἡ πρώτη ἀρχαιολογικὴ καὶ ὄχι ἀρχαιοκαπηλικὴ σκαπάνη στὴ γῆ τῆς Βιζύης).

«Στὰ κράσπεδα τῆς ἀροπόλεως» ποὺ λέει καὶ ὁ Γεώργιος Βιζυηνός, κάτω ἀπὸ τὰ βυζαντινὰ τείχη μὲ τοὺς ἐντυπωσιακοὺς πύργους, ἀνάμεσα σὲ στάβλους καὶ κοτέτσια, ἀποκαλύφθηκε ἓνα μέρος τοῦ κούλου καὶ τῆς ὀρχήστρας καὶ τμήμα τοῦ ἀπογευτικοῦ συστήματος.

Ἡ πρώτη ἀνασκαφικὴ ἀποστολὴ δὲν εἶχε συνέχεια. Στὴν πατρίδα τοῦ Γεωργίου Βιζυηνοῦ (Βιζύη, Μάρτιος 1849 – Ἀθήνα, Ἀπρίλιος 1896), οἱ σκόρπιες ἀρχαιότητες, τὰ ἐντοιχισμένα σὲ φράγτες, βρύσες κι ἀποθήκες μάρμαρα, εἶναι μερικὲς χιλιάδες. Θεμέλια βυζαντινῶν καὶ ἀρχαίων κτισμάτων βρίσκονται μέσα σὲ μπιστάνια, στάβλους καὶ σπίτια.

Ἡ παντελῶς ἀγνοημένη Ἀνατολικὴ Θράκη (Εὐρωπαϊκὴ Τουρκία) ἐξακολουθεῖ νὰ λεηλατεῖται ἀπὸ ἀρχαιοκάπηλους ἐνῶ, τὰ πρόσφατα ἀναπτυξιακὰ ἔργα, δημόσια καὶ δημοτικά, καὶ ἡ ἀνεξέλεγκτη ἰδιωτικὴ πρωτοβουλία καταστρέφουν τὰ κατάλοιπα τοῦ παρελθόντος πρὶν προλάβουν νὰ φτάσουν οἱ ἀρχαιολόγοι. Δὲς καὶ σ. 171. Βιζύη, 15 Ἀπριλίου 1996.

89. Τὸ ὑπερμέγεθες ἀκέφαλο ἄγαλμα (τῆς θεᾶς Δήμητρας) βρέθηκε στὸ θέατρο στὶς 25 Σεπτεμβρίου τοῦ 1995 καὶ μεταφέρθηκε μὲ χίλιους κόπους στὸ μικρὸ Μουσεῖο τῶν Σαράντα Ἐκκλησιῶν (Kirklareli). Πρόχειρο σχεδιάσμα τὴν ὥρα τῆς ἀποκάλυψης. Εὐχαριστῶ ιδιαίτερα τὸν ἀνασκαφέα δρ. Ὁ. Ertugrul.

λάξουν ἀπόψεις ἢ ἀκόμα καὶ νὰ συμβουλευτοῦν δημοσιεύματα συναδέλφων τους ἀπὸ γειτονικά κράτη. Τὴν ἀπομόνωση ἐπιδεινώναν τὰ προβλήματα τῆς βιβλιογραφικῆς πολυγλωσσίας (ρουμανικά, βουλγαρικά, τουρκικά, ὅπως καὶ ἑλληνικά, γλῶσσα στὴν ὁποία εἶχαν γραφεῖ ἐλάχιστα ἀλλὰ πολὺ σημαντικά μελετήματα, καθὼς καὶ οἱ γλῶσσες τῆς διεθνοῦς βιβλιογραφίας), αὐξάνοντας τὶς δυσχέρειες τῆς ἐπιστημονικῆς ἐνημέρωσης.

Οἱ πολυετεῖς καὶ συστηματικὲς ἀνασκαφὲς στὸν ἀκατοίκητο βαλτότοπο τῆς παραδουνάβιας Ἀλμυρίδος, ὅπου οἱ Ρουμάνοι ἀρχαιολόγοι ξέθαψαν τὴν Ἴστρια καὶ ἀπέδωσαν ἕναν γοητευτικώτατο ἀρχαιολογικὸ χῶρο στὸ ἱστορικὸ περιβάλλον τῆς ἀνατολικῆς Βαλκανικῆς, ἀπέδειξαν ὅτι ἡ ζωὴ καὶ ἡ ἐξέλιξη τῶν ἑλληνικῶν πόλεων-κρατῶν στὰ παρευξείνια παράλια τῆς ἀρχαίας Θράκης παρουσιάζει ἐξαιρετικὸ ἐνδιαφέρον κι ὅτι καμιὰ ἀπὸ τὶς ἐδραιωμένες ἀπόψεις περὶ Ἑλλήνων καὶ κανένα ἀπὸ τὰ στερεότυπα σχήματα περὶ Θρακῶν δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ δεδομένος παράγοντας στὴ διερεύνηση τοῦ ἱστορικοῦ ὕλικου. Φανέρωσαν ἐπίσης ὅτι οἱ ἑλληνοθρακικὲς-θρακοελληνικὲς σχέσεις ὑπῆρξαν φαινόμενο πολυσύνθετο, στὴ διαμόρφωση τοῦ ὁποίου διαδραμάτισαν καταλυτικὸ ρόλο οἱ τοπικὲς ιδιαιτερότητες, ὁ γεωφυσικὸς καὶ γεωπολιτικὸς περίγυρος, ἡ ἰδιοσυγκρασία τῶν δύο συγκεκριμένων κοινωνιῶν καὶ ἡ σχέση τῶν σταθερῶν μὲ τοὺς συνεχῶς μεταβαλλόμενους συγκυριακοὺς παράγοντες, ὅπως τὰ διεθνή πολιτικά καὶ πολεμικά γεγονότα ποὺ ἐπηρεάσαν ἄμεσα ἢ ἔμμεσα τὸν παραδουνάβιο θρακικὸ Βορρά.

Οί πρωτοπόροι ανασκαφείς και μελετητές τῆς Ἱστρίας κατανίκησαν τίς προσχώσεις τοῦ ἀδηφάγου Δούναβη και τίς χίλιες δυό ἄλλες ἀντιξοότητες, ξέφυγαν ἀπό τὴν παγίδα τῶν πολιτικῶν σκοπιμοτήτων και τῶν ἐθνικιστικῶν ιδεοληψιῶν και κατάφεραν νὰ ἀντεπεξέλθουν στίς ἀπαιτήσεις τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, διαλύοντας τὸν πέπλο τῆς σιωπῆς ποῦ σκέπαζε τὰ παράλια. Ἄλλὰ ἡ μοναχικὴ Ἱστρία εἶναι ἡ μοναδικὴ ἑλληνικὴ πόλις ποῦ ἀναδύθηκε ἀπὸ τὴ λησμονιὰ στὴν εὐξείνοποντιακὴ πλευρὰ τῆς ἀρχαίας Θυράκης*.

Ἡ Ἱστρία ὅμως —προφανῶς και ἡ παραγνωρισμένη ἕως πρόσφατα Ὀργάμη— ὀφείλει τὴν ἀρχαιολογικὴ της σωτηρία ὄχι μόνο στὴ θέληση τῆς ρουμανικῆς ἐπιστημονικῆς οἰκογένειας, ἀλλὰ και στὸ γεγονός ὅτι ὑπῆρξε μιὰ πολιτεία ποῦ ἐγκαταλείφθηκε ἀπὸ τοὺς κατοίκους της, ὅταν κατέρρευσε ἡ βυζαντινὴ ἄμυνα στὸ σύνορο τοῦ Δούναβη, και δὲν ξανακατοικήθηκε ποτέ. Οἱ προσχώσεις ποῦ κάλυψαν τὸ ἐγκαταλελειμμένο κουφάρι προστάτευσαν τὴν πρωτοβυζαντινὴ μορφή της και διέσωσαν ἓνα σχετικὰ μεγάλο μέρος τῶν παλαιότερων φάσεων τῆς ζωῆς της ἕως και τὸν 7ο-6ο π.Χ. αἰῶνα, δηλαδὴ ἕως τοὺς χρόνους τῆς θεμελίωσῆς της. Ἡ ἀκαταλλήλότητα τοῦ ἐδάφους και ὁ παραμεθόριος χαρακτήρας τῆς περιοχῆς ἀπέτρεψαν τὴν ἐγκατάσταση νέων κατοίκων στὰ βαλτοτόπια ἐνῶ, ταυτόχρονα, ἀπέτρεψαν τὴ μετατροπὴ τοῦ ἐκτεταμένου ἐρειπιῶνα σὲ λατομεῖο ἔτοιμοι οἰκοδομικοῦ ὕλικου, ὅπως συνέβαινε συνήθως μὲ τίς ἐκτεθειμένες ἀρχαιότητες. Ἡ ἐρημιὰ και ἡ λασπουριὰ διαφύλαξαν τὴ λεηλατημένη Ἱστρία, ὥσπου νὰ παραδοθεῖ στὴν ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη.

Ὅλες οἱ ἄλλες ἀρχαιοελληνικὲς και ἑλληνορωμαϊκὲς πόλεις και κῶμες τῆς παράκτιας ζώνης ἔχουν χαθεῖ. Στὰ 550 περίπου χιλιόμετρα τῆς ἀκτῆς ἀνάμεσα στὴν Ἱστρία και τὸν Βόσπορο, ὁ χρόνος, ὁ φυσικὲς καταστροφές και οἱ ἀνθρώπινες δραστηριότητες, πολεμικὲς και εἰρηνικὲς, λειτούργησαν σὲ βῆρος τοῦ ἱστορικοῦ περιβάλλοντος.

* Ἡ γειτονικὴ Ὀργάμη, τὴν ὁποία ξέθαψαν πρόσφατα οἱ Ρουμάνοι ἀρχαιολόγοι, εἶναι γῶρος ποῦ ἀνασκάπτεται και ἐρευνᾶται ἀκόμα (παρὰ τὴ δραματικὴ κατάσταση στὴν ὁποία ἔχει περιέλθει ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία, λόγω τῆς οἰκονομικῆς δυσπραγίας ποῦ μαστίζει τὴ Ρουμανία).

90. Βέρνα, ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἐλευθερίου Ἁθανασίου «στὰ λουτρά». Στὸ ἱστορικὸ κέντρο τῆς Βέρνας δὲν σώθηκε τίποτα ἀπὸ τὴν ἑλληνικὴ φάση τῆς ζωῆς τῆς Ὀδυσσοῦ, καθὼς τὰ κτίσματα τῶν νεότερων ἐποχῶν ἐδράστηκαν πάνω στὰ παλαιότερα. Ἀπὸ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴ ἀρχαιότητα διασώθηκαν οἱ Θέριες, πελώριο συγκρότημα λουτρῶν (7.000 τετρ. μ. ἐμβαδόν) τῆς ἐποχῆς τοῦ Ἀντωνίνου τοῦ Εὐσεβεῦς (137-161), κτισμένες κοντὰ στὸ σύγχρονο λιμάνι και τὸ τελωνεῖο —γεγονός ποῦ βοηθάει στὴ μερικὴ ἀποκατάσταση τῆς ἀρχαίας τοπογραφίας. Ὁ Ἁγιος Ἁθανάσιος κάλυψε τὸ νότιο τμήμα τῶν λουτρῶν.

91. Οί συλλογές του πλουσιότατου Ἀρχαιολογικοῦ Μουσείου τῆς Βάρνας μιλοῦν γιά τήν ἀρχαία καί πρωτοβυζαντινὴ Ὀδυσσό, πού δὲν ἄφησε παρά ἐλάχιστα κτιστὰ ἴχνη.

92α, β. Ἀπὸ τῆ μεσαιωνικῆ Βάρνα (βυζαντινὴ, βουλγαρικὴ, ὀθωμανικὴ) σώζεται μόνον ἡ θέση τοῦ παλαιοῦ μητροπολιτικοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Ὁ ναός, κέντρο τῆς ἑλληνικῆς κοινότητος Βάρνας σὲ ὅλη τὴ διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας, καταστράφηκε τὸ 1836 (αὐτοποληθεῖς τῆ δεκάτῃ πέμπτῃ, Φεβρουαρίου) καὶ ἀνηγέρθη ἐκ βάρων περικαλλῆς ὡς ὁρᾶται ἀξίως καὶ τὴν Βάρναν τοῖς ἔργοις καυχᾶσθαι ἀνδρῶν φιλοκάλων καὶ φιλογρήστων αὐτοθρόνων καὶ ἀλλοδῆμων...» στίς 29 Αὐγούστου τοῦ 1838, ὅπως ἀναφέρει ἡ ἐπιγραφή στὸ ὑπέρθυρο τοῦ ἀνοικτοῦ ἐξωνάρθηκα.

Ὁ Ἅγιος Ἀθανάσιος, μὲ τίς θαυμάσιες εἰκόνες, λειτουργοῦσε ὡς Μουσεῖο μέχρι τὸ 1990, ὅταν ἀποδόθηκε ξανά στὴ λατρεία. Βάρνα, Ἰούνιος 1993 (εἰκ. 90-92β).

Στὴν ἀνύψωση τῶν θαλασσιῶν ὑδάτων καὶ τίς μικρὲς ἢ μεγαλύτερες γεωμορφολογικὲς ἀλλοιώσεις πού ὑπέστη κατὰ τόπους ἢ περιοχὴ, προστέθηκαν οἱ δηρώσεις, οἱ πυρπολήσεις, οἱ ἀσταμάτητες ἐπιδρομὲς καὶ οἱ συνεχεῖς ἀνοικοδομήσεις, ἀλλὰ καὶ τὰ νεότερα ἔργα λιμενικῆς καὶ βιομηχανικῆς ὑποδομῆς, ἡ δημιουργία πολυσύχναστων λουτροπόλεων καὶ οἱ στρατιωτικὲς ἐγκαταστάσεις. Σὲ πολλὲς περιπτώσεις, τὰ διαταραχθέντα οἰκιστικὰ στρώματα τοῦ παρελθόντος βρίσκονται θαμμένα κάτω ἀπὸ πολλαπλὰ στρώματα νεότερης κατοίκησης σὲ κεντρικὰ σημεῖα σύγχρονων καὶ συνεχῶς ἀναπτυσσόμενων μεγαλουπόλεων, ὅπως ἡ ρουμανικὴ Κωνσταντῆζα καὶ ἡ βουλγαρικὴ Βάρνα, ὅπου ἡ ἀξία τῆς γῆς ξεπερνάει τίς δυνατότητες τῶν ἀρχαιολογικῶν προϋπολογισμῶν.

Ἀρχαῖα καὶ βυζαντινὰ κατάλοιπα κείμενα καὶ στίς περιφέρειες λησμονημένων κωμοπόλεων ἢ ἀνάμεσα σὲ νεότερα κτίσματα παρακμασμένων οἰκισμῶν τῆς βουλγαρικῆς καὶ τουρκικῆς ἀκτῆς, περιοχὲς πού ὑπάγονταν στίς στρατοκρατούμενες συνοριακὲς ζώνες μέχρι τὴ λήξη τοῦ Ψυχροῦ πολέμου. Τέτοιες περιπτώσεις εἶναι ἡ περιφέρεια τῆς παλαιᾶς Ἀγαθούπολεως (βουλγαρικῆς Ἀχτοπόλ) καὶ τῆς παλαιᾶς Μήδειας (τουρκικοῦ Κιγίτσιοῖ), περιοχὲς μὲ ἔντονος ἑλληνικὲς μνήμες ἀπὸ τὴν ἀδιάλειπτη ἑλληνικὴ παρουσία μέχρι καὶ τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Οἱ βουλγαρικὲς ἀνασκαφὲς καὶ τοπογραφικὲς ἐπισκοπήσεις τῆς τελευταίας δεκαετίας γύρω ἀπὸ τὴν Ἀγαθούπολη καὶ μέχρι τὸν Ροπόταμο στὰ νότια τῆς Σωζούπολης, φέρνουν στὸ φῶς λείψανα ἀγνωστων ἑλληνικῶν οἰκισμῶν. Ἡ συνέχιση τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἔργου θὰ συνεισφέρει σημαντικὰ στὴν ἀποκατάσταση τῆς φυσιογνωμίας αὐτῆς τῆς τόσο δασωμένης περιοχῆς, ἡ ὁποία, πέρα ἀπὸ τὴ μοναδικὴ ὁμορφιὰ τῆς ἀπρόσβλητης φύσης, ἐξάπτει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ὅσων ἀσχολοῦνται μὲ τὴ μυστικὴ λατρεία τῶν Ἀναστενάρηδων. Γιατὶ σὲ τοῦτα τὰ σκιερὰ δάση τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς τοῦ Μικροῦ Αἴμου ἐζήσαν ἐπὶ αἰῶνες οἱ Θρακιῶτες ζωμάχοι πού

δυό φορές τὸν χρόνο πατοῦν σὲ πυρακτωμένα κάρβουνα, γιὰ νὰ τιμήσουν, στὴν καρδιά τοῦ χειμῶνα, τὴ μνήμη τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου καί, στὴν καρδιά τῆς ἀνοιξῆς, τὴ μνήμη τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης.

Ἡ περιγραφή τῆς ἀναστενάρικης τελετουργίας, καὶ ἡ ἀναφορά στὶς διάφορες ἐρμηνεῖες ποὺ ἔχουν δοθεῖ γιὰ τὴ διατήρηση τοῦ πανάρχαιου ἐθίμου τῆς πυροβασίας ἀπὸ μιὰ βαθύτατα θρησκευόμενη χριστιανικὴ κοινωρία Ὁρθοδόξων, θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε πολὺ μακριὰ ἀπὸ τὸ θέμα μας. Ἄν προχωρήσουν συστηματικὰ οἱ ἀνασκαφές στὶς παλαιές ἐστίες τῶν Ἀναστενάρηδων καὶ ἂν διεξαχθοῦν στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης διεπιστημονικῆς ἔρευνας, ποὺ ξεφεύγει ἀπὸ τὴν ἀναζήτηση ἀρχαίων λιθαρῶν καὶ εὐρημάτων δεδομένης καλλιτεχνικῆς ἀξίας, ἐνδέχεται νὰ ἀποκαλυφθοῦν καὶ πολὺτιμα λείψανα τὰ ὁποῖα θὰ βοηθήσουν στὴν ἱστορικὴ ἐξήγηση τοῦ μοναδικοῦ αὐτοῦ φαινομένου*. Τὰ ζητούμενα, λοιπόν, ἀπὸ τὴν ἀνεξερεύνητη βουλγαροτουρκικὴ μεθόριο, ποὺ ὑποδέχθηκε τὶς πρῶτες ἐπιστημονικὲς ἀποστολές πρὶν ἀπὸ δέκα χρόνια, εἶναι πολλὰ. Αὐτὴ ἄλλωστε εἶναι ἡ μοναδικὴ περιοχὴ τῆς παράλιας Βουλγαρίας ποὺ δὲν ὑπέστη σοβαρὲς ἀλλοιώσεις ἀπὸ ἀνθρωπογενεῖς ἐπεμβάσεις σωστικοῦ, ἀναπτυξιακοῦ ἢ καταστροφικοῦ χαρακτήρα, στὴ δραματικὴ περίοδο ποὺ ἔληξε τὸ 1989-1990. Ἡ τελευταία δεκαετία τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀποδείχθηκε μιὰ ἐξαιρετικὰ σημαντικὴ περίοδος γιὰ τὰ ἀρχαιολογικὰ πράγματα σὲ ὀλόκληρη τὴ βουλγαρικὴ ἐπικράτεια.

93α, β. Τῶν Ἁγίων Κωνσταντίνου καὶ Ἑλένης, Μάιος 1973, στὸν Λαγκαδά: ἡ πρώτη γενιά τῶν Προσφύγων ἀπὸ τὰ ἀναστενάρικα χωριά τῆς Μαύρης Θάλασσας (τὸ Κωστί καὶ τὸ Μπρόντιβο στὰ σύνορα Βουλγαρίας – Τουρκίας) ἔφερε μαζί τὶς ἅγιες εἰκόνες καὶ τελεῖ τὸ ἱερὸ τελετουργικὸ μὲ παιδιὰ καὶ ἐγγόνια.

94α-γ. Τὰ χειμωνιάτικα Ἀναστενάρια τελοῦνται στὸ «κονάκι», τὴν ἐστία τῶν ἔνθεων πυροβατῶν στὴ γιορτὴ τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου. Κρατώντας ἀπὸ τὴ χειρολαβὴ τὴν ἀναστενάρικες εἰκόνες ἢ βαστώντας τις μὲ τὰ δυὸ χέρια, οἱ Ἀναστενάρηδες χορεύουν στὴ «φωτιά» τραγουδώντας γιὰ τὸν «Κωνσταντῖνο τὸν μικρὸ, τὸν Μικροκωνσταντῖνο». Λαγκαδάς, Ἰανουάριος 1977.

* Πρὸς διερεύνηση παραμένει ἡ προέλευση (τοπικὴ ἢ ἀνατολίτικη) τῶν πληθυσμῶν ποὺ κατοίκησαν αὐτὰ τὰ παρευξείνια δάση στὴν περιφέρεια τῶν ἐλληνικῶν λιμανιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης καὶ διατήρησαν τὰ πυρολατρικὰ τους πανηγύρια μέχρι τὸν καιρὸ τοῦ μεγάλου Διογμοῦ τῶν Ἑλλήνων, ὅταν τὸ 1913 ἡ μικρὴ ἐπαρχία τῆς Ἀγαθουπόλεως ἀποσπᾶστηκε ἀπὸ τὴν ἐπικράτεια τῆς Ὀθωμανικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ παραχωρήθηκε στὸ κράτος τῆς Βουλγαρίας (διπλωματικὲς διευθετήσεις μετὰ τὸ πέρας τῶν Βαλκανικῶν πολέμων).

Ἄν οἱ πρόγονοι τῶν Ἀναστενάρηδων ἀνήκαν στὶς ὀμάδες τῶν Ἀνατολιτῶν ποὺ μετοίκησαν ὑποχρεωτικὰ καὶ ἐγκαταστάθηκαν στὶς θρακικὲς ἐπαρχίες τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας, φερμένοι ἀπὸ τὴν περσοαρμενικὴ παραμεθόριο τῆς Αὐτοκρατορίας, τὸν καιρὸ ποὺ ἡ Κωνσταντινούπολη προσπαθοῦσε νὰ ἀντιμετωπίσει δυσεπίλυτα πληθυσμιακά, πολιτικὰ καὶ θρησκευτικὰ προβλήματα τῶν πρωτοβυζαντινῶν καὶ μεσοβυζαντινῶν χρόνων — ἂν δηλαδὴ ἡ πυροβασία εἶναι ἔθιμο φερμένο ἀπὸ τὴν Ἀνατολή — εἶναι ἕνα ἀπὸ τὰ ζητούμενα ποὺ ἐνδέχεται νὰ ἀποκαλύψει ἡ στρωματογραφικὴ ἀνάλυση στὸ ἐπίπεδο τῆς ὑστερορωμαϊκῆς καὶ πρωτοβυζαντινῆς ἢ ἴσως μεσοβυζαντινῆς κατοίκησης, τῆς πιθανῆς ἀσυνέχειας τῶν οἰκιστικῶν φάσεων καὶ τῆς ἐλευσης νέων κατοίκων, ἢ ἴσως τῆς συνέχειας τοῦ βίου τῶν οἰκισμῶν κάτω ἀπὸ νέες συνθήκες.

Νὰ σημειωθεῖ ὅτι οἱ Πρόσφυγες ἀπὸ τὰ ἀναστενάρικα χωριά τῆς βουλγαροτουρκικῆς μεθορίου, ποὺ ἐγκαταστάθηκαν σὲ σκόρπιους οἰκισμοὺς τῆς Μακεδονίας μετὰ τὸ 1914, τηροῦν ὡς σήμερα τὰ ἔθιμα τῆς πυροβασίας — παρὰ τὶς ἀντιρρήσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ἀντιρρήσεις ποὺ κατὰ καιροὺς πῆραν τὴ μορφή τῶν διώξεων, μὲ ἀπογορευσεις, κατακράτηση τῶν ἱερῶν εἰκόνων καὶ διάφορες ἀπειλές. Δὲς εἰκ. 93-94 ἀπὸ τὸν Λαγκαδὰ τῆς Κεντρικῆς Μακεδονίας.

Νὰ σημειωθεῖ ἐπίσης ὅτι στὴ βουλγαρικὴ παραμεθόριο, στὶς ἐστίες τῶν Ἀναστενάρηδων, τὸ ἱερὸ τελετουργικὸ μετατράπηκε σὲ φολκλωρικὸ θέαμα, («Χοροὶ τῶν Nestinar»), γιὰ τὴ νυχτερινὴ ψυχαγωγία τουριστικῶν ὀμάδων. Μέσα στὰ σπήλαια ὁμοῦ, στὰ δάση τοῦ Παπιῆ, ὑπάρχουν ἀκόμα ἀναστενάρικες εἰκόνες, καλὰ φυλαγμένες ἐπὶ δεκαετίες.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

(αποσπάσματα από τις σελίδες 449-454)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ΄ Ο ΕΥΞΕΙΝΟΣ ΠΟΝΤΟΣ

Γενικά έργα:

Για την κατανόηση του γεωγραφικού χώρου και της ιστορίας της Μαύρης Θάλασσας (κυρίως της δυτικής περιοχής, της βόρειας και βορειανατολικής) από τον καιρό των βαρβαρικών επιδρομών ως την Άλωση της Κωνσταντινουπόλεως, καθώς και για τον πολυσήμαντο ρόλο του Βυζαντίου, της πρωτεύουσας και του Οικουμενικού Πατριαρχείου θεωρούμε πώς το βασικότερο βοήθημα είναι το βιβλίο του Dimitri Obolensky, *The Byzantine Commonwealth, Eastern Europe, 500-1453* (Weidenfeld-Nicolson, London 1971· νέα έκδ. St. Vladimir's Seminary Press, New York 1982).

Το συνθετικό και, συχνά, άποκαλυπτικό έργο του καθηγητή Όμπολένσκυ άνοιξε νέους ορίζοντες στη μελέτη μας και στάθηκε οδηγός για τον εμπλουτισμό της έρευνάς μας τα τελευταία δέκα χρόνια. Παρ' όλα αυτά δεν κατορθώσαμε να το εξαντλήσουμε, για αυτό θα άποτελεί και στο μέλλον τον οδηγό στην έρευνά μας –όσον καιρό χρειαστεί ακόμα για να ολοκληρωθεί η πρώτη της φάση. Το βιβλίο ήταν ο σύντροφός μας στα εκατοντάδες ταξίδια πάνω στον χάρτη, μαζί με το κείμενο του Κωνσταντίνου Πορφυρογέννητου και τις άλλες γραπτές πηγές. *Η Βυζαντινή Κοινοπολιτεία* άποτελεί πρότυπο διδακτικού και άφηγηματικού έργου, που άποπνέει τη δύναμη της παλαιότητας, αλλά πάντα ζωντανής για έμās, παράδοσης. Το βιβλίο του καθηγητή Όμπολένσκυ έχει κι αυτό το σπάνιο χάρισμα: ο αναγνώστης αισθάνεται τον βιωμένο κόσμο της Ορθοδοξίας που του άποκαλύπτει ο συγγραφέας. (Δυστυχώς, η έλληνική μετάφραση, έκδ. Βάνιας 1991, δεν είναι διόλου ίκανοποιητική.)

Προτάσσω το συνθετικό έργο του D.O., μολοντί άφορά τον Μεσαίωνα, γιατί πιστεύω ότι η προσέγγιση του Ευξεινού από την πλευρά της ιστορικής γεωγραφίας είναι ο μοναδικός τρόπος για να γνωρίσει κανείς αυτή την έσωτερική λεκάνη, στο κέντρο των διηπειρωτικών δρόμων και ποταμόδρομων, ώστε να μπορεί να παρακολουθήσει τη λειτουργία και τη σημασία του χώρου από την πρώτη Αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Δεν γνωρίζω κανένα άλλο έργο που να έχει άντιμετωπίσει την ένότητα του Ευξεινού στη διάρκεια της έλληνικής ή έλληνορωμαϊκής Αρχαιότητας. Ίσως οι έπιστημονικές συναντήσεις (συνέδρια, συμπόσια), που πολλαπλασιάστηκαν έντυπωσιακά μετά το 1991, οδηγήσουν σε αυτή τη σύνθεση, στην όποια ελπίζω να έχει συμβάλει και η παρούσα μελέτη με τη δεκαετή ήδη διαδρομή της.

Ένας από τους πρωτοπόρους ύπηρξε ο καθηγητής Όταρ Λορντικιπανίτζε με τα διεθνή συμπόσια που άρχισε στα τέλη του 1970, στο Βάνι της Γεωργίας, θεμελιώνοντας την άνταλλαγή εμπειριών και γνώσεων ανάμεσα σε επιστήμονες που είχαν μελετήσει ένα τμήμα της άκτης. Ύπο αυτή την έννοια θεωρώ τα συμπόσια «γενικά έργα», έστω και αν η προσπάθεια της σύνθεσης παραμένει στο επίπεδο των προθέσεων. Έξαιρετικό βοήθημα είναι και ο Άτλας του Barrington, που κυκλοφόρησε το φθινόπωρο του 2000.

Για συντομογραφικούς λόγους, χρησιμοποίησα όρισμένες βραχυγραφίες για εκδόσεις στις όποίες αναφέρομαι συχνά. Παραθέτω εδώ τον πλήρη τίτλο έπιστημονικών συναντήσεων και δημοσιευμάτων (όπως έκανα με το Βάνι '90, δες Κεφάλαιο Α΄): επίσης, όρισμένα έχειριδια ιστορίας τα όποια δεν έχουν ως κύριο θέμα τη Μαύρη Θάλασσα αλλά είναι βασικά βοθηήματα.

– Βάνι – Παρίσι '90 = O. Lordkipanidzé / P. Lévêque, *Le Pont-Euxin vu par les Grecs, sources écrites et archéologie* (5th Symposium, Vani· *Annales Littéraires de l'Université de Besançon* 427, Paris 1990).

– Schwarzmeerküste (1992) = *Die Schwarzmeerküste in der Spätantike und im Frühen Mittelalter*, έπιμ. Renate Pillingner / A. Pülz / H. Vetters, Ανακοινώσεις στο Συμπόσιο 16-19 Οκτωβρίου 1990 (έκδ. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1992).

– *Άρχαία Θράκη*, Κομοτηνή '92-'97 = *Πρακτικά 2ου Διεθνούς Συμποσίου Θρακικών Σπουδών*, Κομοτηνή 20-27 Σεπτεμβρίου 1992 (έκδ. Μορφωτικού Όμίλου Κομοτηνής, Κομοτηνή 1997) 2 τόμοι.

– Θεσσαλονίκη '96 = «Οί Έλληνες στη Μαύρη Θάλασσα», Ανακοινώσεις στο Διεθνές Αρχαιολογικό Συνέδριο, Θεσσαλονίκη 7-10 Μαρτίου 1996.

– *Barrington Atlas* (2000) = *Barrington Atlas of the Greek and Roman World*, έπιμ. R. J. A. Talbert (Princeton University Press, Princeton 2000). Ένας τόμος Χάρτες και τ. Α΄ + Β΄ κείμενα.

– J. B. Bury, *A History of Greece* (Macmillan, γ΄ έκδ., London 1951).

– Jan Bouzek, *Studies of Greek Pottery in the Black Sea Area* (Charles University, Prague 1990).

– Ι. Τουλουμάκος, «Μιθριδατικοί Πόλεμοι», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* τ. Ε΄ (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1974) σ. 195-210.

– Ι. Βαλινάκης, «Εύξεινος Πόντος» (δ.π.) σ. 220-230· άφορά την Έλληνιστική έποχή.

Για τη Μίλητο, έντελώς ένδεικτικά: Μ. Β. Σακελλαρίου, «Μίλητος» και Ι. Θεοδωρακόπουλος, «Η Σχολή της Μιλήτου», *Ιστορία του Έλληνικού Έθνους* τ. Β΄ (Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1971) σ. 245-247, 423-426.

– N. H. Baynes / H.St.L.B. Moss, *Byzantium an Introduction to East Roman Civilization* (Oxford University Press, London 1948).

– G. Ostrogorsky, *Histoire de l'État Byzantin* (Payot, Paris 1956).

– A. Ducellier / M. Kaplan / Bernadette Martin, *Le Proche-Orient médiéval* (Hachette, Paris 1978), με χρησιμότητα γλωσσάρι.

- W. Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (Stanford University Press, Stanford 1997). Το πιο πρόσφατο έγχειρίδιο βυζαντινής ιστορίας· ενδιαφέροντες ιστορικοί, θεματικοί χάρτες· έκτακτη βιβλιογραφία σ. 873-920 και Σημειώσεις σ. 921-970.
- Angeliki E. Laiou, «The Byzantine Economy in the Mediterranean Trade System, Thirteenth-Fifteenth Centuries», *Dumbarton Oaks Papers* 34-35 (Washington, D.C. 1980-1981) σ. 177-222.
- F. Dvornik, *Byzantine Missions among the Slavs, SS. Constantine-Cyril and Methodius* (Rutgers University Press, New Jersey 1970).
- I. Ševčenko, *Byzantium and the Slavs in Letters and Culture*, Harvard Ukrainian Research Institute, Cambridge, Massachusetts, 1991.
- *The Cambridge History of Islam* 1A (Cambridge University Press, Cambridge 1970)· Μέρος II σ. 141-174, 231-291· Μέρος III σ. 394-429, 495-502.

Οι κυριότερες βυζαντινές πηγές που παραθέτουμε:

Προκόπιος, *Υπὲρ τῶν πολέμων λόγοι* ὀκτώ και *Περὶ κτισμάτων*. Γιὰ τὰ *Κτίσματα* δὲς τὰ σχόλια Μ. Κορομηλά (Ἄγρα, Ἀθήνα 2002, ὑπὸ ἐκδοσῆ). Ἀγαθίας, *Περὶ τῆς Ἰουστινιανοῦ βασιλείας*. Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος, *Περὶ θεμάτων* και *Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν*. Εἰδικότερα γιὰ τὸ κείμενο τοῦ Πορφυρογέννητου, χρησιμοποιήσαμε και τὸν τόμο μὲ τὰ «Σχόλια», πού συνοδεύει τὴ δίγλωσση ἐκδοσῆ:

– *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio*, ἑλληνικό κείμενο Gy. Moravcsik· ἀγγλικὴ μετάφραση R.J.H. Jenkins (*Dumbarton Oaks Texts* I, Washington, D.C. 1967). Ὑπόμνημα R.J.H. Jenkins (*University of London, the Athlone Press, London* 1962).

Δὲς και ἐπὶ μέρους πηγές ἀνά ὑποκεφάλαιο.

Ἐδῶ θέλω ἀκόμα νὰ ἀναφερθῶ στὴ μυθικὴ παράδοση τοῦ εὐαγγελισμοῦ τοῦ Εὐξείνου (Σκυθία, Θράκη, Βιθυνία-Παφλαγονία-Πόντος, Κολχίδα, Καύκασος) ἀπὸ τὸν Ἀπόστολο Ἀνδρέα. Ἄν και ὁ Ἀνδρέας δὲν πέρασε ποτὲ τὸν Βόσπορο, σὲ ὅλες τὶς πηγές (ἰδίως στὸ *Ἀνδρέου τοῦ Ἀποστόλου Ἀπόκρυφοὶ Πράξεις και Μαρτύρια*, δὲς *Acta Andrea* ἐκδ. Max Bonnet, Παρίσι 1895), οἱ πληροφορίες γιὰ τὸν Εὐξείνο τῆς Ὑστερορωμαϊκῆς-Πρωτοχριστιανικῆς ἐποχῆς εἶναι ἐξαιρετικὰ πολὺτιμες.

ΣΗΜ. Γιὰ τὸ χρυσὸ δαχτυλίδι ἀπὸ τὸ χωριὸ Ἐζέροβο, κεντρικὴ Βουλγαρία, τὸ ὁποῖο βρέθηκε τὸ 1912 (εἰκ. 63 σ. 88). Ἡ ἐπιγραφή μὲ ἑλληνικοὺς χαρακτήρες εἶναι θρακικὴ ἢ ἑλληνικὴ μὲ ἰδιωματισμοὺς «μιξοβαρβάρους», ὅπως ὑποστήριξε ὁ Κ. Μ. Ἀποστολίδης τὸ 1930. Τὸ δαχτυλίδι ἔγινε ἀντικείμενο πολλῶν γλωσσολογικῶν μελετῶν, δὲς *Θρακικά* 3 (1932) σ. 72-83, *Θρακικά* 34 (1978) σ. 82-89, και ἐξακολουθεῖ νὰ δημιουργεῖ διχογνωμίες και νὰ ἐξάπτει τὰ πνεύματα.

ΔΟΥΝΑΒΗΣ – ΒΟΣΠΟΡΟΣ: ΤΑ ΔΥΤΙΚΑ ΠΑΡΑΛΙΑ

Γιὰ τὸν Δούναβη (ἱστορικὴ τοπογραφία):

– *Fragments d'Europe*, ἐπιμ. Μ. Foucher (Fayard, Paris 1993).

– Δ. Κωστόπουλος, *Βαλκάνια, Ἡ Οἰκογεωγραφία τῆς Οὐγγῆς* (Στοχαστής, Ἀθήνα 1993).

– *Βαλκάνια, ἀπὸ τὸν διπολισμὸ στὴ νέα ἐποχή*, ἐπιμ. Θ. Βερέμης (Γνώση και Ἑλληνικό Ἴδρυμα Εὐρωπαϊκῆς και Ἑξωτερικῆς Πολιτικῆς, Ἀθήνα 1994).

– *Thematic Maps of the Danube River Basin, Social and Economic Characteristics with particular attention to Hot Spots, Significant Impact Areas and Hydraulic Structures*, Danube Pollution Reduction Programme (Programme Coordination Unit UNDP / GEF Assistance, Vienna, June 1999).

– R. Wanninger, *Socio-Economic Effects of Water Pollution in the Danube River Basin, Summary Report* (Danube Pollution Reduction Programme UNDP / GEF, June 1999).

– Ἡρόδοτος, *Ἱστορία*: γιὰ τὸν Ἴστρο και τοὺς Κέλτες Β 33-34, στοιχεῖα γιὰ τὸν ποταμὸ Δ 48-50, περσικὴ ἐκστρατεία και Ἴωνες Δ 89, 97-99.

– Στράβων, *Γεωγραφικά* VII, 3, 13.

– Δίων ὁ Κάσσιος, *Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*: γιὰ τὴν κατάκτηση τῆς Μυσίας, τὸν πόλεμο μὲ τοὺς Δακοὺς, τοὺς Μισοὺς και τοὺς Γέτες, τὴν «τῶν Ἰστριανῶν πόλιν» τὸ 29 π.Χ. LI 23-27· γιὰ τὸν πόλεμο ἐναντίον τῶν Δακῶν τὸ 85-86 μ.Χ. LXVII· τὶς ἐκστρατείες τοῦ Τραϊανοῦ ἐναντίον τῶν Δακῶν και τὴ γέφυρα στὸν Ἴστρο (Σιδηρές Πύλες) LXVIII· γιὰ τοὺς πολέμους τοῦ Μάρκου Ἀυρηλίου, τοῦ φιλοσόφου πού πολέμησε ὅλη του τὴ ζωὴ ἐναντίον τῶν βαρβάρων «περὶ τὸν Ἴστρον» LXXII.

– Προκόπιος, *Περὶ Κτισμάτων* Δ I-VII, γιὰ τὸν Ἴστρο «ὄν και Δουνάβιον ὀνομάζουσιν» Δ V 1-32.

– *Τὸ Δημοτικὸ Τραγούδι, Παραλογές*, ἐπιμ. Γ. Ἰωάννου (Νέα Ἑλληνικὴ Βιβλιοθήκη, ἐκδ. Ἐρμῆς, Ἀθήνα 1989) κεφ. 1 «Τοῦ γεφυριοῦ τῆς Ἄρτας» σ. 44-48, ὅπου και ἡ παραλλαγὴ τῆς Χαλκιδικῆς.

– Α. Ἐμπειρικός, «Ἄμμουρ-Ἀμούρ», *Γραπτὰ ἢ Προσωπικὴ Μυθολογία* (ἐκδ. Ἄγρα, Ἀθήνα 1980) σ. 19.

– L. P. Wilkinson, *Ovid Surveyed, an Abridgement of Ovid Recalled* (Cambridge University Press, 1962), ἰδίως τὰ κεφάλαια IX «Banishment: 'Tristia' I and II» σ. 134-155 και X «'Tristia' III-V, 'IBIS', 'EPISTULAE EX PONTO'» σ. 156-178 γιὰ τὰ χρόνια τῆς ἐξορίας του στοὺς Τόμους (Κωνσταντζα) 9-17 ἢ 18 μ.Χ.

– *Barrington Atlas* (2000), Χάρτες 20-23 και τ. Α' P. Kos / M. Šašel Kos, 1995, «Map 20 Pannonia-Dalmatia» σ. 286-309· κυρίως J. J. Wilkes, 1996, «Map 21 Dacia-Moesia» σ. 310-332· A.G. Poulter, 1996, «Map 22 Moesia Inferior» σ. 333-349· γιὰ τὸ Δέλτα δὲς και D. Braund, 1995, «Map 23 Tomis-Olbia-Chersonesos» σ. 350-368· και ἐπὶ μέρους βιβλιογραφία.

- *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, Actes du colloque organisé par l'École française de Rome, Rome 12-14 mai 1982 (Collection de l'École Française de Rome 77, Rome 1984).
- V. Kondić, «Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des Portes de fer» σ. 131-161, χάρτης σ. 132 και κατόψεις στρατοπέδων, πύργων, εκκλησιῶν ἀπὸ τὶς σερβικὲς ἀνασκαφὲς (1964-1970).
- D. G. Teodor, «Origines et Voies de Pénétration des Slaves au Sud du Bas-Danube (VIe-VIIe siècles)» σ. 63-84 και χάρτης σ. 82.
- Β. Σηλαντίεβα / Σ. Κορομπογκάτοβα / Γ. Κασήμ / Ε. Μηνκιεβίτς, *Βίλκοβο, μία πόλη στὸ δέλτα τοῦ Δούναβη (ιδρυθεῖσα πρὸ 250 ἐτῶν)* (οὐκρανικά· Ὀδησσὸς 1996).

Περί Θράκης, ἱστορικὴ τοπογραφία, ἀρχαία ἱστορία:

- Κ. Μητσόπουλος, «Φυσικὴ Γεωγραφία τῆς Θράκης», *Θρακικὴ Ἐπετηρὶς* (Ἀθήνα 1897) σ. 242-290.
- S. Casson, M.A., *Macedonia, Thrace and Illyria...* (1926), Μέρος Α' σ. 3-283.
- Β. Lenk / A. Betz, «Ἱστορία τῆς Θράκης», λήμμα «Thrake» *Realenzyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft* τ. VI A (1936), μτφρ. Π.Α. Πάντος, *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* τ. Ε' (Μορφωτικὸς Ὁμιλος Κομοτηνῆς, Κομοτηνὴ 1984) σ. 73-110.
- Ἀχ. Σαμοθράκης, *Λεξικὸν Ἱστορικὸν καὶ Γεωγραφικὸν τῆς Θράκης* (Ἀρχεῖο Σαμοθράκης, Ἀθήνα 1963).
- R.F. Hoddinott, *The Thracians...* (1981), κεφάλαια 6-12 σ. 88-175· βιβλιογραφία σ. 180-183.
- Β. Isaac, *Greek Settlements in Thrace...* (1986), «The Pontic Cities» σ. 237-278. Ἐπισημαίνω ὅμως ὅτι τὸ Ezerono (ὅπου βρέθηκε τὸ ἐνεπίγραφο δακτυλίδι) δὲν εἶναι 10 χλμ. μακριὰ ἀπὸ τὴν Ὀδησσὸ (Βάρνα) ὅπως ἀναφέρει ὁ Β.Ι. (σ. 256). Εἶναι χωρὶς στὴ β. Ροδόπη μεταξὺ Ploudiv και Haskono, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸν Ἄνω Ἐβρο. Τὸ Ezerono τῆς Βάρνας δὲν ἔχει σχέση μετὰ τὸ πολυσυζητημένο εὖρημα (δὲς σχετικὰ ἐδῶ σ. 88 εἰκ. 63).
- Δ. Τριαντάφυλλος, «Ἀρχαία Θράκη», *Θράκη...* (1994) σ. 35-97.
- *Barrington Atlas* (2000), Χάρτες 51-53 και τ. Β' E.N. Borza, 1994, «Map 51 Thracia» σ. 772-784· C. Foss, 1997, «Byzantium» σ. 785-795 και C. Foss, 1995, «Map 53 Bosphorus» σ. 796-802· και ἐπὶ μέρους βιβλιογραφία.
- Μ. Zahrut, «Die Perser in Thrakien», *Ἀρχαία Θράκη*, Κομοτηνὴ '92-'97, τ. Α' σ. 91-100.
- Ἀντιγόνη Ζουρντζή, «Ἡ Θράκη καὶ ἡ αὐτοκρατορία τῶν Ἀχαιμενιδῶν Περσῶν: Ἀπόψεις ἀπὸ τὴν Ἀνατολή», *Θράκη «Ἱστορικὲς καὶ Γεωγραφικὲς Προσεγγίσεις»*, σειρά *Ἐπιστήμης Κοινωνία*, Εἰδικὲς Μορφωτικὲς Ἐκδηλώσεις (Ἐθνικὸ Ἰδρυμα Ἑρευνῶν, Ἀθήνα 2000) σ. 49-63. Σχετικὰ μετὰ τὴ χρονολόγηση τῆς ἐκστρατείας τοῦ Δαρείου Α' ἐναντίον τῶν Σκυθῶν, ἡ ὁποία δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προσδιοριστεῖ ἐπακριβῶς ἀλλὰ τοποθετεῖται μεταξὺ 519 και 512 π.Χ. δὲς ἰδίως σ. 50 σημ. 3, ὅπου και βιβλιογραφικὲς ἀναφορὲς γύρω ἀπὸ τὸ θέμα.
- Σταυρούλα Λαμπροπούλου, «Ἡ μύση τοῦ Πυθαγόρα στὰ Λεϊβηθρα τῆς Θράκης», *Ἀρχαία Θράκη*, Κομοτηνὴ '92-'97, τ. Α' σ. 175-178.
- Μ. Β. Σακελλαρίου, «Πρὸς τὴν πανελλήνια ἐνότητα», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* III 2 (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1972) σ. 75-80.
- Ἀθηνᾶ Καλογεροπούλου, «Τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Ἀλεξάνδρου», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* IV (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1973) σ. 28-30.
- Jurukova Jordanka, «Imitations de Monnaies Antiques du IVe s. av. n.ère faites en Bulgarie», *Thracia V* (Academia Litterarum Bulgarica, Sofia 1980) σ. 205-214. Τὸ ἄρθρο ἀναφέρεται στὶς ἀπομιμήσεις νομισμάτων ἑλληνικῶν πόλεων, π.χ. τῆς Μαρόνειας, και νομισμάτων Μακεδόνων βασιλέων (Φίλιππος Β', Μ. Ἀλέξανδρος, Φίλιππος Γ' Ἀριδαῖος) ἀπὸ βασιλεῖς τῶν Θρακῶν μετὰ τὸ 342/1 π.Χ.
- Κ. Jordanov, «Les stratèges d'Alexandre le Grand en Thrace», *Thracia XI*, Studia in Honorem Alexandri Fol (In Aedibus Instituti Thracologici, Σόφια 1995) σ. 301-310.

Γιὰ τὴ Ρωμαϊκὴ καὶ Βυζαντινὴ Θράκη:

- Ὀβίδιος, *Tristia* (V, 7, 9-12) ἀπὸ τοὺς Τόμους-Κωνσταντῆζα.
- Ἄννα Ἀβραμέα, «Ὁ Ἑλληνισμὸς κατὰ τὴν Ρωμαϊκοκρατία: Θράκη», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* VI (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1976) σ. 202-207.
- Δ. Μ. Pippidi, «Μικρὰ Σκυθία», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους* VI... (1976) σ. 207-212.
- Μ. Sartre, *L'Orient Romain, Provinces et Sociétés Provinciales en Méditerranée Orientale d'Auguste aux Sévères (31 avant J.C.-235 après J.C.)* (Seuil, Paris 1991). Κυρίως κεφ. 6 «Thrace et Mésie inférieure» σ. 239-256 και βιβλιογραφία σ. 541-543.
- *The Cambridge Ancient History*, XII *The Imperial Crisis and Recovery, A.D. 193-324*, ἐπιμ. S.A. Cook κ.ἄ. (Cambridge at the University Press 1939). Κυρίως: A. Alföldi, «The Invasions of Peoples from the Rhine to the Black Sea» σ. 138-180, «Rebellion in the Danube Provinces» σ. 184-185.
- Ρ. J. Heather, *Goths and Romans 332-489* (Oxford University Press, New York 1971).
- Μανρίκιος, *Στρατηγικόν*. Χρησιμοποίησαμε τὴ σχολιασμένη δίγλωσση ἔκδοση τῶν G. T. Dennis / E. Gamillscheg (ἐκδ. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1981). Γιὰ τὴν ἴδια ἐποχὴ (582-602) γράφει και ὁ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, ἐνῶ ὁ Νικηφόρος (758-828), ὁ ὁποῖος ἔγινε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (802-815), ἀρχίζει τὴ δική του ἱστορία τὸ 602, οὐσιαστικὰ ὅμως τὸ 610, και τὴν τελειώνει τὸ 769. Δές:
- Michael and Mary Whitby, *The History of Theophylact Simocatta, An English Translation with Introduction and Notes* (Clarendon Press, Oxford 1986).

- Νικηφόρος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, *Ιστορία Σύντομος*. Η τελευταία κριτική έκδοση, έπιμ. C. Mango (Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1990). Σε αυτή στηρίχτηκε η ελληνική έκδοση, έπιμ. Δ. Τσουγκαράκης, μτφρ. Λίνα Κωσταρέλη (Κανάκη, Αθήνα 1994).
- Nicolas I Patriarch of Constantinople, *Letters*, έκδ. κειμένου και άγγλική μετάφραση R.J.H. Jenkins / L. G. Westerink (Dumbarton Oaks Texts Two, Washington, D.C. 1973).
- Λέων Διάκονος, *Ιστορία*. Η σχολιασμένη έκδοση, έπιμ. Βρ. Καραλής (Κανάκη, Αθήνα 2000), είναι έξαιρετική. Δές Εισαγωγή του Β.Κ. σ. 7-91 και Πίνακα κυριοτέρων συμβάντων κατά τον 10ο αί. σ. 409-417. Για τον Τζιμισκή, τους Ρώσους και την έκστρατεία στο παραδουνάβιο Δορύστολο δές Βιβλία Ε-Θ· ειδικά για τη συνάντηση Τζιμισκή και Σβιατοσλάβου (Ιούλιος 971), που έγινε θρύλος στα σλαβικά έθνη, Θ 11.
- Catherine Asdracha, «La Thrace orientale et la Mer Noire: Géographie ecclésiastique et prosopographie VIIIe-XIIe siècles», *Byzantina Sorbonensia* 7 (1988).
- P. Soustal, *Thrakien (Thrakē, Rodopē und Haimimontos), Tabula Imperii Byzantini* 6, διευθ. H. Hunger (έκδ. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Wien 1991).
- Ε. Βλυσίδου κ.ά., «Συμβολή στη μελέτη της βυζαντινής Θράκης από μηχανογραφικό ύλικό, 4ος-9ος αί.» (*Ιο Διεθνές Συμπόσιο Θρακικών Σπουδών*, Κομοτηνή 1987), *Byzantinische Forschungen* XIV, 1 (1989) σ. 59-157.
- Danuta Gorecki, «The Thrace of Ares during the Sixth and Seventh Centuries», *Byzantinische Forschungen* XIV, 1 (1989) σ. 225-235.
- D. Obolensky, *The Byzantine Commonwealth...* (1971) σ. 90-98.
- N. Bănescu, *Les duchés Byzantins de Paristrion (Paradounavon) et de Bulgarie* (Romanian Institute of Byzantine Studies III, Bucharest 1946).
- *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art* τ. 1, έπιμ. J. Nesbitt / N. Oikonomides (Dumbarton Oaks, Washington, D.C. 1991), «The South Coast» σ. 110-148· «From the Rhodope to the Danube» σ. 149-154· «The East Coast» σ. 155-181.
- J. M. Hussey, *The Orthodox Church in the Byzantine Empire* (Clarendon Press, Oxford 1986), «The age of Photius 843-866» σ. 91-101.
- T. Ware, *The Orthodox Church* (Pelican 1964), Φώτιος σ. 61-65· «The Conversion of the Slavs» σ. 82-95.
- P. F. Sugar, *Η Νοτιοανατολική Εύρώπη κάτω από Οθωμανική Κυριαρχία (1354-1804)*, 2 τόμοι (Σμίλη, Αθήνα 1994).
- Π. Κ. Λεγκός, *Οί Μονές της Βόρειας και της Ανατολικής Θράκης* (έκδ. Δεδούση, Θεσσαλονίκη 1999).
- Αθηνά Κακούρη, *Διονυσιακά* (Αθήνα 1963).
- Μαρία Μιχαήλ-Δέδε, «Το Αναστενάρι», *Θρακικά* 46 (1972-1973) σ. 23-178.

Για τη Βόρεια Θράκη (Αίμος – Ροδόπη – Εύξεινος):

- R. F. Hoddinott, *Bulgaria in Antiquity*, an Archaeological Introduction (Ernest Benn Limited, London 1975). Μολοντί παλαιό έξακολουθεί να είναι άρκετά χρήσιμο.
- *Inscriptiones Graecae in Bulgaria Repertae*, έπιμ. G. Mihailov, 4 τόμοι, Σόφια 1956-1970· 5ος τ. (Riva, Σόφια 1997).
- R. Browning, *Byzantium and Bulgaria* (Temple Smith, London 1975).
- K. Mijatev, *Die Mittelalterliche Bankunst in Bulgarien* (Bulgarische Akademie der Wissenschaften Archäologisches Institut, Sofia 1974).
- I. Dujcev / V. Velkov / I. Mitev / L. Panayotov, *Histoire de la Bulgarie* (έκδ. Horvath, Roanne 1981) σ. 57-66, 69-72, 75-85, 93-109.
- Μ. Ιορδάνοβ Ματέεβ, *Φιλιππούπολη-Πλόβντιβ* (βουλγαρικά, με περιλήψεις στα γαλλικά, γερμανικά, άγγλικά· Πλόβντιβ 1993).
- Μ. Lazarov, «Τελευταίες άρχαιολογικές άνακαλύψεις στην Όδησόσ», Άνακοίνωση στη Θεσσαλονίκη '96. - *Varna Archaeological Museum, Guide* (Varna 1999).
- Μ. Κωνσταντινίδης, *Η Μεσημβρία του Εύξεινου*, τ. Α' *Ιστορία* (Αθήνα 1945).
- S. Topalov, *Messambria Pontica. Contribution to the Study of Coin Minting of the City, 5th-1st c. B.C.* (βουλγαρικά, με άγγλική περίληψη σ. 171-204· έκδ. «Hasko 1701», 1995).
- B. Isaac, *The Greek Settlements in Thrace...* (1986): Άπολλωνία σ. 241-247· Άγχίαλος σ. 247-249· Μεσημβρία σ. 249-254.
- P. Soustal, *Thrakien TIB* 6... (1991): Μεσημβρία σ. 355-359· Άγχίαλος σ. 175-177· Σωζόπολις σ. 285-286, 332, 454-456· δές και Άγαθόπολις σ. 168-169· Ροπόταμος σ. 428-429· Άνθεια σ. 179· Πύργος σ. 418-419· όπου και έκτενείς βιβλιογραφικές άναφορές.
- V. Velkov, «Mesembria zwischen dem 4. und 8. Jahrhundert» στο *Schwarzmeerküste* (1992) σ. 19-22.
- Ε. Αλμπανίδης / Σ. Γιάτσης, «Αθλητικές άναφορές στις έπιγραφές της άρχαίας Θράκης», *Άρχαία Θράκη*, Κομοτηνή '92-'97, τ. Α' σ. 307-320, περίληψη στα άγγλικά σ. 321-322. Για τα Διοσκουρία της Μεσημβρίας σ. 311 και πίν. 6 σ. 318.
- D. Kojuharov, «Μεσημβρία», Άνακοίνωση στη Θεσσαλονίκη '96.
- Γ. Τζανής, *Άρχαία και Βυζαντινά έπιγράμματα Μακεδονίας και Θράκης* (έκδ. Μπίμπης, Θεσσαλονίκη 1997): Μεσημβρία σ. 353 και 469.
- Κ. Παπαϊωαννίδης, «Γεωγραφική περιγραφή Σωζόπολεως Βορείου Θράκης», *Θρακικά* 1, τχ. Γ' και Δ' (1928) σ. 318-325.
- Κ. Κωνσταντινίδης, «Η Άπολλωνία Σωζόπολις νύν καλουμένη», *Θρακικά* 3 (1932) σ. 150-171.
- Α. Παρασκευόπουλος, «Τραβούδια Σωζοπολίτικα», *Θρακικά* 3 (1932) σ. 247-287.

- Β. Dimitrov, «Απολλωνία», Ανακοίνωση στη Θεσσαλονίκη '96.
- Ε. Penkova, «Η νεκρόπολη της Απολλωνίας του Πόντου», *ό.π.*
- Ι. Karajotov, «Le monnayage d'Apollonia à la lumière des découvertes les plus récentes», *Thracia* 11... (1995) σ. 397-408.
- Α. Κοραΐς, *Προλεγόμενα στους Αρχαίους Έλληνες Συγγραφείς και ή Αυτόβιογραφία του*, έπιμ. Κ. Θ. Δημαράς, τ. Α' (Μορφωτικό Ίδρυμα Έθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1986): Κλαύδιος Αίλιανός σ. 194-204.
- Άννα Κομνηνή, *Άλεξιάδα*: για τή Σωζόπολη Ε Π 6, ΙΒ, VI 5.
- [Μιχαήλ] Δούκας, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*: για τήν κατάκτηση τής Μεσημβρίας, Αγκιάλου, Βιζύης κ.ά. νωρίς τόν χειμώνα του 1453, XXXVII, 2.
- Προκόπιος, *Περί Κτισμάτων*: Αγκιάλος Γ VII 18-24. Τό σημειώνω γιατί έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω τών θερμών ιαματικών πηγών που αναφέρονται και γιατί ό Προκόπιος μιλά για τήν Αγκιάλο σέ αυτό τό βιβλίό, όπου πραγματεύεται τήν εύξεινοποντιακή Μικρασία και τήν Κριμαία.
- Θ. Μαυρομάτης, «Αί Έπιγραφαι τής Αρχαίας Αγκιάλου», «Θρακικά», *Άρχεϊον Έταιρείας Θρακικών Μελετών* 26 (1950) σ. 124-128.
- Γιά τήν Αγκιάλο δές επίσης στό ίδιο περιοδικό τούς τόμους 19, 23, 25, 32 και 9 σ. 167-180.
- Δ. Κ. Μαυρομάτης, *Η Αγκιάλος μέσ' από τίς φλόγες* (Αθήνα).
- Γ. Π. Διονυσίου, *Άχελινά* (Αθήνα 1986).
- Ι. Karajotov, «Πρόσφατες έρευνες στήν Αγκιάλο, Χερσόνησο και Άγαθούπολη», Ανακοίνωση στη Θεσσαλονίκη '96.
- Α. Γερμανίδης, «Η Άγαθούπολη και ή περιοχή της», *Θρακικά* 46 (1972, 1973) σ. 289-310.